

АНАЛИЗИ
И
ДИАГНОЗИ

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

СЪСТОЯНИЕТО НА НЕСИГУРНОСТ – НОВО СОЦИАЛНО ПОЛОЖЕНИЕ?

БЕРТОЛД ФОГЕЛ

Berthold Vogel. PRECARIOUSNESS: A NEW SOCIAL STATUS?

Precariousness and the precarious state are terms that signal new social inequalities. The source of these inequalities lies in changes in the world of labor and in transformations of the welfare state. Debates centering on the concept of precariousness address issues of social cohesion as well as policies that shape the social world. The laws that govern the construction of society (and the world of employment) have been called into question.

“Има ли все още пролетариат?” – този въпрос се задава в една специализирана поредица от предавания на Баварското радио през 60-те години на XX век. Изказванията в тази поредица от предавания са документирани в малък сборник, който и днес си заслужава да бъде прочетен [Feuersenger, 1972]. Отговори на този въпрос предлагат известни автори, като например социологът от Гьотинген Ханс Пол Барт или ляво ориентираният католическият журналист Валтер Диркс. В крайна сметка авторите застъпват повече или по-малко убедително схващането, че обедняването, т.е. пролетаризацията на широки групи от населението е останало в миналото, въпреки че много наемни работници все още живеят на прага на екзистенциминимума и в условия на икономическа несигурност. Това положение не се променя дори в резултат от мащабното израждане на социалните системи за социална сигурност в следвоенните години. Нещо повече, в хода на експанзията на държавата на благоденствието работническите класи попадат дори в нови форми на зависимост от различни институции и апарати. Според авторите политическата задача на XIX век, а именно смяната на пролетариата от работническото съсловие, поставена от толкова различни автори като Папа Лео XIII или Карл Маркс, не е овладяна и разрешена задоволително.

Какво е положението днес? Няма съмнение, че вече никой (или ако да, то съвсем малко автори) биха поставили въпроса за съществуването на пролетариата. В нашите, във висока степен правно гарантирани и държавно организирани общества на благоденствието въпросът за съществуването и силата на влияние на класата на пролетариата е изчезнал от общественно-политическите програми. Това обаче важи не само от гледна точка на дразнещата думичка “пролетариат”, която изобщо не отговаря на съвременните реалности, доколкото е обявена от духа на класовите борби. Работническото

съсловие е изчезнало от хоризонта на внимание на обществеността и като място на социално представителство и политическа активност. Работниците, все едно дали в едрата промишленост или в средното предприятие, имат проблем с представителството и видимостта. Това се усеща от профсъюзите в големите предприятия, но и обстоятелството, че индустриалната социология губи значение в социалните науки е белег за това състояние на нещата. В своята студия “Изгубеното бъдеще на работниците” френските социолози Щефан Бийо и Мишел Пило описват и анализират по впечатляващ начин този процес на постепенно изчезване на работническата класа [Beaud/Pialoux, 2004]. Дали сега положението на несигурност заема мястото на работническото съсловие?

Първото, което прави впечатление, е че непостоянно заетите във всички браншове и професии се радват на все по-голямо внимание от страна на журналистите и социалните учени. Според една приета дефиниция на Международната организация на труда (ILO) непостоянно заети са всички онези, които въз основа на трудовия си статус имат слаба гарантираност на работното си място, които нямат почти никакво влияние върху конкретното оформяне на трудовата си ситуация, които само отчасти са защитени от трудовото право и които по-правило имат малки шансове да осигурят материалното си съществуване чрез труда [Rodgers, 1989]. Дали в тези определения на “състоянието на несигурност” не се долавя сходна общественно-политическа загриженост, позната ни от предходните дебати за съществуването и потенциала на работническата класа? Загрижеността за втвърдяването на материалното и културно неравенство, както и за безизходицата на социалните действия и свързания с това политически риск от постоянно нарастващо обществен разединение и разцепване? Заедно с това успоредно с тоновете на загриженост в дебата за “състоянието на несигурност” се долавя и нотка на надежда, по-точно нетърпеливото очакване за политизирането на една социална група.

Въпреки нарастващото внимание към проблемите на несигурността, остава неясно къде, на кои места в обществото можем да открием несигурните позиции? В центъра на нашето трудово общество или в неговата периферия? В индустриалните предприятия като временно работещи и помощници на непостоянен договор или в обслужващите браншове измежду недействително самонаетите и едноличните акционерни дружества? Дали заемащите несигурни позиции живеят в ипотекирани еднофамилни къщи в предградията или във високите жилищни комплекси в големите градове? Дали става дума за хора, които сами отглеждат децата си или за семейства, при които един от членовете издържа цялото домакинство? Къде срещаме хората в несигурни позиции – сутрин в метрото или малко преди обяд в евтините магазини? Макар да не сме в състояние да отговорим детайлно на всички тези въпроси, все пак при търсенето на отговор става ясно, че с дебата за несигурните форми на труд и живот са свързани социологически и социално-политически въпроси, които ни карат да мислим за социалното по различен начин. “Несигурност” и “позиции на несигурност” са сигнални понятия за новите социални неравенства, които водят началото си от промените в света на труда. С оглед на дебата за несигурността могат да се идентифицират различни представи и образи на новия ред на отношенията на социално неравенство: веднъж дебатът е насочен към проблема

за образуването на нов долен слой, друг път в неговия център стои тезата за несигурния среден слой, респ. за засилената дифузия на социалните рискове. И накрая от съществен интерес е и една емпирична перспектива: понятието за несигурност насочва вниманието към развитието на една междинна зона на неясни трудови кариери, на несигурни социални перспективи и бързи биографични промени [Grimm-Vogel, 2008; Vogel, 2006]. Първо ще разгледаме тези различни перспективи в социалните науки. Непосредствено след това въз основа на емпирични данни ще опишем някои типични образци и констелации на преживяването на несигурността. В тази връзка ще бъде представен социалния тип на “преминаващия границата” [Grenzgänger], който се формира в несигурните светове на труда. Накрая ще бъдат засегнати някои обществени последици, свързани с промените в посока към един диференциран и многопластов свят на труда, и ще бъде поставен въпроса: Дали състоянието на несигурност представлява ново социално положение?

1. Социалнонаучни перспективи на дебата за несигурността

Представата за състоянието на несигурност като нов пролетариат привлече общественото внимание с публикуването на изследването на социалните жизнено-светови среди на института “Синус” през есента на 2006 [FES, 2006]. В този изследователски контекст, заемащите несигурни позиции са представители на един нов долен слой на изостаналите и лишените от перспектива. Тъй като не успяват да следват ускоренията на капиталистическата модерност и са губещите от модернизацията, те се нуждаят от политическите мерки на социалната държава и държавата на благоденствието. Те нямат достъп до стабилна заетост, не разполагат с конвертируеми образователни дипломи, социалните им контакти не са устойчиви или не отговарят на представите на средната класа, която ги наблюдава, грижи се за тях и ги регулира. От нормативната перспектива на мнозинството ориентацията на тази група към постижения, напредък и дисциплина е недостатъчна. Поледицата са специфични трудови биографии и манталитети на откъснатост от общественото цяло. Основната разлика между тази група на заемащите несигурни позиции и пролетариата е, че по отношение на първите никой няма никакви политически очаквания. Те са анонимна, разпокъсана маса, типичен пример за “негативна индивидуализация”, която “може да бъде описана в понятията на дефицита – дефицит на признание, недостиг на сигурност, дефицит на гарантирани блага и стабилни отношения” [Castel, 2000:404]. Докато на пролетариата като социална класа се гледа с очаквания за спасение или политически фантазии за подобряване на положението, то класата на заемащите несигурни позиции е по-подходяща за екран, на който се проектира политическата неприязън и социалната резигнация. От тази гледна точка класата на заемащите несигурни позиции е мястото на социалната безизходица.

Влиятелни и определящи насоката на дебата за несигурността текстове и изследвания [Bourdieu, 2004; Paugam/Gallie, 2002] задават друга насока. Според тях несигурността е шифърът на разединението и фрагментаризацията на средните позиции в обществото. Все повече се разраства социалната, правната, материалната и професионалната несигурност в тези позиции. На преден план излиза временният характер и неокончателността на отношенията на заетост. В

света на труда като форма на стопанска организация и господство си прокарва път една култура на случайността. В този социологически прочит животът и трудът започват да се превръщат в бреме на принудителната мобилност и индивидуалност. Диктатът на относителното и възхвалата на подвижността се превръщат все повече и повече във водещи образци на социалната и стопанската организация. Заплахите за статус в никакъв случай не се концентрират вече само в периферните зони на обществото, а проникват дълбоко в основните сфери на социалния и трудовия свят. Последицата от това е фрагментаризацията на обществото на наемните работници. В тази интерпретация на социалните промени групата на заемащите несигурни позиции се превръща в място на социалните страхове и загуба на увереност. В тази група попадат застрашените от загуба на статус и декласиране, а заедно с тях и всички онези, които страдат от променения пазарен ред и новата регулация на политическите отношения. На натиск са подложени статусът и благоденствието на средната класа. В тази перспектива групата на заемащите несигурни позиции се явява място на социалното неудоволствие и недоверие.

Дебатът за заемащите несигурните позиции като представители на нов долен социален слой или като актьори от застрашените средни слоеве си остава до голяма степен в рамките на установените представи за социалното. За разлика от това един прочит на този проблем, по-скоро емпирично ориентиран, насочва вниманието към формирането на ново социално положение, белязано от актуалните промени в света на труда. В несигурните позиции намира отражение устойчивото закрепване – структурно, биографично, юридическо и стопанско – на несигурните форми на живот и заетост. Тук в полезрението попада един *нов обществен междинен слой*, който се характеризира както със страха от декласиране, така и с надеждата за стабилност и социален възход. Този нов социален слой не е нито заместник на пролетариата, нито знак за началото на края на средните слоеве. В този случай нещата не изглеждат толкова сензационни, но имат много по-значими ефекти за развитието на социалното цяло. Актуалните емпирични резултати от едно изследване на развитието и хода на “трудовите биографии в ситуация на несигурност” [Gri mm/Vogel, 2008] демонстрират постепенното формиране на един нов играч на пазара на труда – на “преминаващия границите”. В този смисъл можем да опишем заемащите несигурни позиции като хора, които постоянно преминават границите в един променен свят на труда. Те минават през непроходимия терен на краткотрайните служби, стажове, временни работи, срочни дейности и държавни помощи. Те са трайно, а не само временно и спорадично, настанени в зоната между безработицата и трудовата заетост. Те се люшкат между платен и незаплатен труд, разкъсват се между задоволителна работа и бедност въпреки трудова заетост, борят се за стабилна работа и срещу перспективата да бъдат изключени от професионалния и трудов свят. Структурното очертаване на тези гранични зони на света на труда поставя много допълнителни въпроси: Какво преживяват заемащите тези несигурни позиции? Как трябва да са устроени институциите (на държавата на благоденствието), за да могат да реагират адекватно на новите социални положения и манталитети? Дали появата на този нов социален слой не ни принуждава да мислим бъдещето на социалното по-скоро от перспективата на периферията – не толкова от гледна точка на

нормалността и стабилността на средните слоеве, колкото от гледна точка на обръкващата несигурност на периферните позиции? Накратко, много факти говорят за това, че под формулата на несигурността откриваме нови подредби на социалното. Тези подредби са непоследователни и противоречиви. Те се нуждаят от емпирично осветляване.

2. Преживяването на несигурността и социалния тип на преминаващия границите

Какво знаем за преживяванията на онези, които се движат в тези несигурни позиции на пазара на труда? Първото, което се прави впечатление е, че заемащите несигурните позиции далеч вече не принадлежат само към слоя на неквалифицираните работници или към онези браншове, в които се предлагат обикновени услуги или се плащат ниски заплати за елементарни дейности, в които работата на черно или непостоянната работа са нещо нормално, или в които юридическите стандарти нямат същата валидност, както на други места. В тези браншове и сегменти на света на труда несигурността винаги е била нещо обичайно. Тук имаме предвид най-вече неквалифицираните работници в промишлеността и занаятите, но също и многобройните зле платени и често юридически абсолютно нерегулирани работи за жени като чистачки, сервитьорки, продавачки в супермаркетите или жени, които се грижат за болни и възрастни хора. От известно време обаче социалният профил на заемащите несигурните позиции започва да се променя. В правно нерегулираните и материално ограничени зони на пазара на труда могат да се открият все по-често и квалифицирани работници и служители-специалисти. Нестабилността и несигурността на заетостта навлиза и в стабилните базисни сфери на трудовото общество – браншове, които някога са били отъждествявани с най-добрите шансове за кариера и със социална сигурност: автомобилната промишленост, машиностроенето, банковото и застрахователното дело, но също и обществените длъжности. От това отдавна са засегнати и средните слоеве на квалифицираните работници, както и хора, които отдавна са в дадена професия или предприятие. Това не означава, че несигурността е навсякъде, но за голяма част от ориентираните към сигурност и напредък работници тя се превръща в заплашителна нормалност.

Тези промени в работническия пейзаж имат различни социално-структурни и биографични следствия. Жизнените траектории на заемащите несигурни позиции не следват единен образец, но все пак могат да се открият някои типични форми и посоки. Можем да посочим три типа, които са пример за втвърдяването на периферните позиции в света на труда, за динамиката на социалното декласиране и обезценяването на професиите, както и за новите стратегии на оцеляване и самоутвърждаване.

- Първият тип са *скитниците на пазара на труда*, които добре познават дебрите на наемния труд и периферните позиции на пазара на труда. Това обаче не означава, че се чувстват добре. Те наистина са развили определени умения, които улесняват ролята им на преминаващи границите, но са под постоянен натиск и финансовото им положение е трайно нестабилно. Те добре се оправят в социалните служби, но често прибегват и до социални помощи, за да се издържат. Благодарение на социалните си контакти получават информация за

възможности за работа, но това прескачане от работа на работа втвърдява тяхното маргинално положение. Тук попадат много борбени натури, които в никакъв случай не отговарят на публичната представа за пасивност, поощрявана от държавата на благоденствието. В социално отношение те са много подвижни и демонстрират голяма компетентност, когато трябва да се справят с изискванията на различните пазари на труда. Измежду скитниците на пазара на труда се срещат хора с много различен социален произход и различна професионална принадлежност. Този тип обхваща както неквалифицирани работници, така и висшисти. От гледна точка на политиките на заетостта те често представляват тежък случай. Обикновено те избягват работните места, които им предлагат социалните служби и не се подлагат на терапевтична и педагогическа обработка. Често създават впечатлението, че най-добре се справят сами, макар че самите те често се оплакват, че разчитат единствено на себе си.

- Вторият тип на заемащите несигурни позиции в граничните региони са *носещите се по течението на пазара на труда*. След биография на социална и професионална декласация те все по-малко могат да се ориентират в многообразието от пътища и в двусмислеността на пътните знаци. Те трудно могат да намерят път в променените трудови пейзажи, който да им осигури стабилност в тяхната професионална и социална низходяща история. Новите и разнообразни светове на труда и форми на трудовия статус не им предлагат никакви биографични опорни точки, които да ги ориентират позитивно. Носещите се по течението на пазара на труда са загубили нещо: своята професионална позиция и своя професионален статус, както и самочувствието си, което за самите тях се основава единствено на професионалната им дейност. Освен това са загубили материалната си сигурност, която им позволява да не изостават от другите и като потребители. Опитът им е белязан от загуба на статус и декласация, макар все още да не са изхвърлени от пазара на труда. Те преживяват разминаването между актуалното си положение и представата си за успешна професионална кариера като социален срам. Те не могат да отговорят не само на очакванията на другите, но и на собствените си критерии. Това е групата, която в най-голяма степен се нуждае от подкрепата на политиките за заетост и от ориентири, които да им дадат нова стабилност.

- И накрая една трета група измежду преминаващите границите са *скаутите* на новата необозримост, които умеят са използват за себе си заплетените пътища и по нестандартни начини да постигнат целта си. Към скаутите се числи много обсъжданото “поколение практикум”, но също и временно работещите, които нарочно се стремят към предприятия, предлагащи несигурни работни места, надявайки се по този начин да намерят вход към желаните браншове, както и “креативни комбинатори”, които използват предлаганите от държавата помощи, за да постигнат определени професионални цели. Във всеки случай политиките, ориентирани към пазара на труда, имат върху тях съвсем различни ефекти от тези, които си представят политиките. Много от тези скаути в света на труда с неговите нестабилни рискови структури разкриват същевременно една променена форма на субективността: безцеремонност и способност да наложат себе си. Тук се развива един социален характер, който може да се определи като трудово-пазарен индивидуализъм.

Негов важен белег е безусловната нагласа за конкуренция; това е социален характер, който се стимулира от политиките на заетост. По този начин стават видими и измененията на манталитетите на наемните работници, които съзнателно се дистанцират от стратегиите на групиране, обединяване и стандартизиране.

Въз основа на различията между тези три типа на заемащите несигурни позиции, *скитниците на пазара на труда*, *носещите се по течението на пазара на труда* и *скаутите* се вижда колко трудно е да се прокара устойчива граница между “вътре” и “извън” света на труда. Трудовите биографии и ориентации на заемащите несигурни позиции се характеризират тъкмо с това, че не могат безпроблемно да се поставят под общия знаменател “участие” или “изключеност от пазара на труда”. За всички тях е характерно по-скоро трайното биографично напрежение, което е знак за една особена форма на социално и професионално натоваване. Същевременно различните типове на преминаващите границите насочват вниманието ни към нарастващите различия между трудовите биографии и жизнените траектории. Актуалното развитие на света на труда, което може да се опише с понятията за несигурност и несигурни позиции, не води към хомогенизация или формиране на ясни разграничителни линии, а към размножаване на трудовите действителности и биографии, както и към необозримост на формите на статус и трудовите позиции.

3. Състоянието на несигурност – ново социално положение?

Дали състоянието на несигурност е ново социално положение? Ако схващаме преминаващите границите в несигурните светове на труда като ново социално положение на играчите на пазара на труда, то тогава трябва да отговорим на този въпрос с предпазливо “да”, доколкото този отговор подлежи на по-прецизна проверка в емпирични изследвания. Важно е, че състоянието на несигурност в никакъв случай не е продукт само на променените пазарни процеси или на новите индивидуални икономически стратегии. То е резултат и на политически стратегии и юридически гаранции. Групата на заемащите несигурни позиции – преминаващите границите на пазара на труда – до голяма степен е продукт на политически решения. Новите правила на политиката относно пазара на труда (“законите Харц”^{*}), които са съществен дял от историята на несигурните позиции, доведоха до частично (не генерално) отслабване на трудово-правните ограничения, до диференциране на формите на статус и заетост и се отказаха от идеята да запазят постигнатия социален и квалификационен статус на онези, които са загубили старата си работа и търсят нова. Политиката относно пазара на труда вече не е политика на запазване на статуса. Тези нови правила допринесоха за експанзията на несигурните в материално и правно отношение форми на заетост, както и за предефинирането на границите между стабилност и нестабилност, между сигурност и несигурност в трудовия живот. Материалните и правни преобразувания на временната заетост са само един от примерите за това. Други примери са целенасоченото стимулиране на работите с малка и средна времева заетост, както и

^{*} Последните поправки в Закона за социалните помощи, с която се цели повторното интегриране на трайно безработните в пазара на труда – бел. пр.

съживяването – посредством законодателни решения – на дребното предприемачество.

Въпросът за несигурните позиции има и универсални обществени измерения и последици, освен тези, свързани с политиките относно пазара на труда. Когато говорим за несигурните позиции и новите форми на социални неравенства в света на труда, става дума не за друго, а за бъдещите форми на социално единство и за създаването на условия за климат на обществена стабилност, когато се засилят битките за разграничаване и статусните конфликти между групите на заетите. Подобно на въпроса за пролетариата и социалният въпрос за заемащите несигурни позиции провокира дискусия относно “законите на изграждане на обществото” [Ne Il-Breuning, 1968]. Към тези структурни и нормативни закони за изграждане на обществото спада и общественно-политическата и социално-структурна готовност за “взаимна отговорност” и “отзивчива подкрепа”. Само в такава среда на стимулиране на солидарността и на готовност за подкрепа могат да се развият ценностни критерии, според които способността за социална интеграция и качеството на живота се измерват не само с квотите на заетост и въпросите на икономическата ефективност. Трудово-пазарната и социално-политическата стратегия, която обявява за своя максима самоутвърждаването, конкурентноспособността и готовността за налагане на отделния индивид по отношение на другите, ще се провали обаче при налагането на едно ново социално, икономическо и екологично качество на живота, както и на отговорна към различните поколения обществена политика.

Какви биха могли обаче да бъдат тези ценностни критерии във времена на устойчиво установяваща се несигурност и на увеличаваща се социална група на преминаващите границите? *Справедливост, сигурност и напредък* са трите основни аспекта, които трябва да се противопоставят на снижаването на трудовия живот до производствено-икономически критерии, на увеличаването на несигурността като система за стимулиране на социалната конкуренция и на правното и политическо изграждане на един несигурен и често безперспективен в биографично отношение свят на труда [Vogel, 2007:116ff]. Първият аспект – на *справедливостта* – цели правното гарантиране на справедливи, обозрими и прозрачни правила в света на труда. Централна роля тук играе индивидуалното, както и колективното трудово право. Въпреки пазарната конкуренция и икономическите конфликти правото гарантира спазването на правилата. Във времена на застрашени социални и професионални статуси аспектът на *сигурността* има много високо значение. Преживяването на изолация и страховете от декласация се нуждаят в еднаква степен от политически отговор. На обсъждане подлежат организирането на преходни пазари на труда и концепциите за “гъвкава сигурност” (“*Flexicurity*”) [Kronauer/Linne, 2005]. Тук става дума за важния въпрос какви правни форми, какви вътрешно и извънпроизводствени стратегии трябва да се изнамерят, за да се стабилизират лишените от континуитет трудови биографии и ситуациите на несигурна заетост: скитниците на пазара на труда, носещите се по течението и скаутите се нуждаят в еднаква степен, макар по различен начин, от сигурност. За тази цел трябва по нов начин да се дефинира отношението между допустими рискове и необходими привилегии, между наложени задължения и гарантирани очаквания, накратко: между универсални и сепаративни права.

И накрая няколко думи по въпроса за *напредъка*. В него намира израз проблемът за интеграцията и сцеплението на социалното. Единството на обществото застрашават не тези, които винаги са били маргинални, а тези, които търсят нови социални и професионални пътища за индивидуалното си самоутвърждаване, но са заплашени да се превърнат в губещи. Тъкмо те често развиват един вид социално бездушие, което индивидуализира постиженията и провалите и се опитва да черпи нови сили от провалите на другите. На преден план в тези дебати излизат грижите на все още по-добре позиционирани. В едно чувствително към неравенствата общество стопяващите се социални дистанции, увеличаващата се несигурност и нарастващият брой на непривилегированите будят неприязън и необходимост от разграничаване. В този смисъл въпросът за заемащите несигурни позиции е и въпрос за единството на обществото.

Особено внимание заслужава несигурността на обществените длъжности – някога места на стабилността, на служебния етос и сигурната кариера, днес те са се превърнали в динамично експериментално поле на несигурните форми на заетост [Ahlers, 2004]. Социалното положение на преминаващите границите в никакъв случай не се утвърждава само в индустриалните или намиращи се в транснационална икономическа конкуренция светове на труда, а тъкмо в сферата на обществената заетост: в образованието и здравеопазването, в публичната администрация и в предприятията за технически и социални грижи. Забележително е как обществеността до голяма степен не забелязва, че грижата за общите дела попада все повече в ръцете на една нова обслужваща група в несигурни позиции. Заради икономия на разходи, но и поради широко разпространения климат на незаинтересованост от страна на държавата на благоденствието и на критиката на бюрокрацията в споменатите области на обществените длъжности могат да се открият краткосрочно заети, временно ангажирани и работещи за едно евро на час. В обществените длъжности и служби на общинската или държавната администрация се натъкваме на умножаване на несигурните позиции на специалистите по проблемите на несигурността, на систематично увеличаване на несигурността на тези, които трябва да овладеят несигурността, и на материално обедняване на тези, чиято задача е да възпрепятстват бедността. Обществените длъжности обаче не са какъв да е бранш на народното стопанство, в който при определени условия се произвеждат някакви неща и се пласират на определени цени. Образованието, грижата за болните, консултациите за младежите са обществени дела, а не някакви частни избори като закупуването на лаптоп, на кухненски уреди или мобилни телефони. Докато несигурността на индустриалния труд засяга проблемите на социалното положение на отделните индивиди, на икономическата сила на отделни браншове или на насоките на тарифната политика, положението в обществените служби и длъжности е коренно различно. Съществува опасността несигурността на обществените длъжности да промени дългосрочно нормативната уредба на обществото и да допринесе за изместването, нещо повече - за демонтирането на критериите за общо благо и обществена отговорност. В актуалния въпрос за съществуването на една класа от заемачи несигурни позиции става дума в не по-малка степен, отколкото във въпроса за пролетариата, за субстанцията на социалното – не само в материално,

но и в нормативно отношение. Социалното положение на заемащите несигурни позиции провокира на различни места и с различна интензивност претенции за политическа намеса. Време е да се потърсят и намерят както социално-политически, така и социологически отговори.

ЛИТЕРАТУРА

- Ahlers, E.** 2004. Beschaeftigungskrise im oeffentlichen Dienst? In: *WSI-Mitteilungen*, Heft 2/2004, p.78-83.
- Beaud, St./M. Pialoux.** 2004. *Die verlorene Zukunft der Arbeiter. Die Peugeot-Werke von Sochaux-Montbéliard.* Konstanz.
- Bourdieu, P.** 2004. *Gegenfeuer.* Konstanz.
- Castel, R.** 2000. *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit.* Konstanz.
- Feuersenger, M.** (Hg.) 1972. *Gibt es noch ein Proletariat?* Frankfurt.
- Friegrich-Ebert-Stiftung.** 2006. *Gesellschaft im Reformprozess.* Eine Studie von TNS-Infratest, Berlin.
- Grimm, N. /B.Vogel.** 2008. *Prekarierte Erwerbsbiographien. Verlaeufe, Erfahrungen, Typisierungen.* Bericht an das BMAS, Hamburg (Ms.).
- Kronauer, M.,G. Linne** (Hg.). 2005. *Fexicurity. Die Suche nach Sicherheit in der Flexibilitaet.* Berlin.
- Nell-Breuning, O.** Von. 1968. *Baugesetze der Gesellschaft.* Freiburg.
- Paugam, S., D.Gallie.** 2002. *Soziale Prekaritaet und Integration. Bericht fuer die Europaeische Kommission.* GeneraldirektionBeschaeftigung, Bruessel.
- Podgers, G.** 1989. Precarious Work in Western Europe. In: Gerry Rodgers und Janine Rodgers (Hg.): *Precarious Jobs in Labour Market Regulation. The Growth of Atypical Employment in Western Europe,* Genf 1989, p. 1-16.
- Vogel, B.** 2006. Sicher-prekaer, in: Stephan Lessenich und Frank Nullmeier (Hg.): *Deutschland. Eine gespaltene Gesellschaft,* Frankfurt am Main und New York 2006, p. 73-91.
- Vogel, B.** 2007. *Die Staatsbeduerftigkeit der Gesellschaft.* Hamburg.

*Превод от немски език:
Светла Маринова*

ПРОСТРАНСТВЕНА МОБИЛНОСТ И СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА

ПЕТЯ КАБАКЧИЕВА

Petya Kabakchieva. SPATIAL MOBILITY AND SOCIAL INEQUALITIES

The paper presents qualitative research of temporary migrants. This group represents a challenge to the P. Bourdieu's notion of isomorphism between social and physical space, because temporary migrants are twice deterritorialized – the place they stay at is incidental; the place they belong has been abandoned. So, it is interesting to study to which social stratification system they compare themselves – to that of their place of belonging or to that of their place of work. Z. Bauman argues that there is a relation between spatial mobility and social inequalities – for him world is divided into two main types: global cosmopolitan individuals, who are alike; and people doomed to their specific locality, whenever they go; so migration does not help the poor people to go out from the ghetto. The analysis of the temporary emigrants' interviews leads to a different conclusion: The living abroad itself, regardless of one's role there, is a part of a more prestigious status, because the transition period has enhanced the periphery complex of Bulgaria, and globalization has made the West not only a prestigious destination, but a “Center that holds”, the very movement towards the Center is a part of the status in itself. Spatial mobility becomes a part of the vertical mobility, especially when the social hierarchies have messed up. The analysis shows that we are witnessing the crash of all normative concepts, prescriptive models of behavior and belonging, and reinvention of individual Self as the only important topos, as Ulrich Beck argues. This ideological reinvention of the self crashes the group identities and social solidarities, and in that way it prevents the acute feelings of social inequalities and blocks political struggle for overcoming them.

Защо този проблем?

Този текст е аналитична интерпретация на резултати от качествено изследване – дълбочинни интервюта с временни трудови емигранти - хора, които не търсят усядане на ново място, но сравнително дълго пребивават и работят извън родината си с идеята да се върнат; понякога се връщат и пак заминават. Често пъти семействата им са в родината. Тази временна трудова миграция не е сезонна, тъй като не е циклична, а и в повечето случаи е подългосрочна.

Защо избрах точно тази група?

Първо, защото статусът на тази група поставя интересни методологически въпроси от гл.т. на изясняване на връзката между социална и пространствена мобилност.

В текста си от „Нищетата на света” „Ефектът на мястото” Пиер Бурдийо говори за взаимната свързаност между физическото и социалното пространство, която се осъществява в конкретно локализирано място, защото социалните позиции са дислоцират в определени физически пространства. Мястото е определена „точка във физическото пространство, в която е поставен, намира се

или се оказва даден актьор или дадено нещо. Това означава: като *локализиране*, или в релационна перспектива – като позиция, като място в даден ред”.¹ Точно тази взаимна обусловеност на социално и физическо пространство е поставена под въпрос при изследване на проблема за временните трудови емигранти. Те - като мигриращи хора - са постоянно поне на две места едновременно: мястото, откъдето са тръгнали и в което ще се завърнат, и мястото, в което работят. Вероятно тези хора се разкъсват между престой и принадлежност или пък се чувстват двойно детериториализирани – мястото, където живеят е просто случайно, временно убежище, а мястото, на което принадлежат, ако има въобще такова място, е изоставено.

Възникват следните въпроси:

Това осцилиране между две места как се съотнася със социалната им позиция? Коя е координатната система, в която те съизмерват социалната си позиция – спрямо мястото, което са напуснали, или спрямо страната, в която работят? Въобще как разбират социалната си позиция и кои всъщност позиции съизмерват?

В този смисъл статусът на временните емигранти крие предизвикателство спрямо една пряка аналогия между физическо и социално пространство, каквато откриваме в горесцитирания текст на Бурдийо.

По-машабно погледнато, тази пространствена мобилност, носеща движението в себе си и не търсеща непременно постоянно убежище, е и предизвикателство към класическата социология, обикновено визираща „уседналостта” на социалното в границите на националната държава. В класическата социология откриваме известна твърдост, статичност на понятийния апарат – институциите се определят като устойчиви цялости, социалната структура се мисли в категориите на големи групи със стабилни групови идентичности – народ, нация, класи, младеж и т.н., социалната мобилност се мисли като възпроизводство или промяна на статус в рамките на националната държава и т.н. Съвременните глобализационни процеси, или най-малкото ЕС, разбъркват тези доскоро ясни модели и усложняват координатната система на съотнасяне. И тъй като неравенствата се конструират субективно, вероятно има многомерен модел на социалния статус, или поне две различни негови лица, или пък нещо трето.

Зигмунт Бауман пряко обвързва пространствената мобилност със социалните неравенства. Той твърди, че светът се е разделил на „туристи”, които все повече живеят във времето, а пространството за тях не е важно, тъй като прескачането на разстоянията е мигновено и „скитници”. „Скитниците”, макар и пътуващи, винаги са закотвени в определено пространство - в изключените гета, защото са бедни и тяхното време е празно, нищо различно не им се случва. [Bauman, 1999:112-113]. Първите са богатите глобални индивиди, които си приличат; вторите запазват, където и да се намират, културната си идентичност, която ги гетоизира спрямо останалите

Въпросите, които ме вълнуват са:

¹ Цитатите от „Ефектът на мястото” са по непубликуван превод на Светла Маринова от Bourdieu P. 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH, така че не мога да посочвам страници.

Как се обвързва социалната с пространствената мобилност? Дали наистина делението е толкова просто – богатите са пространствено свободни, а бедните, дори и да пътуват, не могат да променят статуса си? Не тръгват ли всички трудови емигранти с надеждата движението да ги извади от гетото и да ги вкара в по-висша категория? Пространствената мобилност не съдържа ли имплицитно идеята за възходяща социална мобилност? Като разбира се, може да се случи точно обратното. Дали пък не се предефинира самата идея за значим социален статус и самата пространствена мобилност да става част от този статус? Дори само поставянето на тези въпроси ни води до хипотезата, че типологията на мигриращите хора е много по-сложна.

Второ, избрах тази група, защото временните трудови мигранти в България са важен и интересен случай. Важен, защото са много – няма точни данни, споменават се цифри от порядъка на между 500 000 и милион, най-вероятно всеки пети от активното трудово население в България работи навън. Интересен, защото изследванията на българските емигранти [Guentcheva et al., 2003; Gachter, 2002; Mintchev et al., 2003; Stanchev et al., 2005] показват, че в този случай има не толкова „изтичане на мозъци”, а по-скоро “изхабяване на мозъци” – голямата част от нашите емигранти са със средно и с висше образование (между 60 и 70 на сто са със средно образование, 10 са с начално и около 20-30 на сто - с висше), а работят в строителството, селското стопанство, гледат възрастни и болни хора и т.н., все дейности, които са под квалификацията им. При това повечето от тях напускат работата си – не са безработни, а и не са най-бедните – получавали са, според изследвания, равностойността на три минимални заплати. Иначе казано, на пръв поглед, отивайки в чужбина, те доброволно се декласират. И тук, ако трябва да мислим през парадигмата на Пиер Бурдийо, така както я откриваме в „Нищетата на света”, остро се поставя въпросът за страданието и неравенствата - преживяват ли българските трудови емигранти болезнено тази декласация, кое ги подтиква да направят този избор, как се справят с евентуалната травма от рязката смяна на статуса си?

Това са въпросите, които ще ме интересуват в анализа на интервютата.

Изследването

Направени са 36 дълбочинни интервюта с временни трудови емигранти. Интервютата са проведени в следните места:

В България: Момчилград – 7 интервюта; Дупница – 9; Калофер – 9.² Тези градове са избрани заради големият процент техни жители, работещи навън. Интервютата там са с върнали се трудови емигранти, или дошли временно за прекарване на ваканция.

В чужбина: Италия, Милано - 11 интервюта.³ Случаят Дупница ме отведе там, защото работещите от Дупница са локализирани основно в Милано.

² Тези интервюта бяха направени в рамките на изследването Състоянието на обществото – 2, и бяха проведени както от мен (П.К.), така и от екип студенти под ръководството на гл.ас. Димитър Благоев, сърдечно им благодаря за добре свършената работа.

³ Пътуването ми до Милано, както и работата ми по изследването на трудовите емигранти, бе възможно благодарение на проекта PLEXUS, финансиран от Фондация Фолксваген, с научен ръководител доц. А. Кьосев.

Интервютата са правени през декември 2005 г. и лятото на 2006 г. Има и 6 интервюта с временни емигранти в Хага от 2003 г., които ползвам като допълнителен източник, но не са част от останалите поради времевата разлика при провеждането им.

Ето какъв е профилът на интервюираните - голямата част от тях са хора с висше образование, имащи престижен социален статус в България. Между тях има двама бивши кметове, които и в момента на заминаването си са имали сравнително добра работа, заминали съответно за Ирландия и за Испания. Единият работи като мияч на чинии, а другият е строителен работник. Секретарка на община, работила година като сервитьорка и снабдител в Гърция; няколко учителки - гледачки на възрастни жени в Испания; учителка, работила като камериерка в Холандия; фалирали дребни бизнесмени, работещи в оранжерии и в строителството като общи работници и т.н.

Всички интервюирани, с едно изключение (зъболекар, практикувал по специалността си в Турция и се върнал) са имали статус, който може да се определи като сравнително висок в България, и са работили/работят нискоквалифицирана и непрестижна работа в съответната чужда страна. Повечето от тях са заминали не млади – над 40 години. На пръв поглед това потвърждава хипотезата за доброволна декласация, ако разбира се, приемем едно класическо социологическо определение за статус, обвързващо го с образование, престиж и доходи, които от гл.т. на западните социолози се мислят като взаимно свързани.

Интервюто беше полустандартизирано и протичаше доста свободно, с въпроси от типа: защо са заминали, изпитват ли носталгия и за какво им е мъчно от България, събират ли се с българи, помагат ли на новодошлите, каква музика слушат, каква телевизия гледат, какво е отношението им към хората от държавата, в която работят; как те на свой ред се отнасят към тях и т.н. Общо взето интервютата течаха като разказ за живота им. До каква степен сме постигнали „методично слушане” (Бурдийо) не мога да преценя, но сме си давали сметка за това.

Разказът – от първоначалния шок към преоткриването на Аз-а

Получихме наратив, който, разбира се, е автоидеология и в който трудно се признават – вероятно от срам – най-тежките страдания. Това са истории с тъжно начало и щастлив край, или поне огромно желание за щастлив край, следващи логиката „в началото бе много трудно, но накрая се справих”.

Разказът обикновено започва с първоначален шок - голяма част от заминаващите отначало живеят при нечовешки условия, особено мъжете. Жените, които отиват да гледат възрастни жени, имат самостоятелна стая някъде, но и те в началото изпитват известно унижение, тъй като се преживяват като слугини.

- Мъж от Дупница, 52 г., бивш военен, работил в Милано, декември 2005 г.

„Една фабрика имаше – казваха ѝ Бобошевската фабрика – има може би, не знам колко хора само от Бобошево. И като гледаш само - изскачат като лалугери от изоставени, такива, мазета, разни... Там живеят, е па... Тва е първоначално, първоначално. Докато започнеш работа, докато... Почти всичките са минали по този път. Фабрика, която е изоставена, нема осветление, нема вода. Сутрин у 5 ставаме и

изчезваме. През оградата скачаш. Вечерно време се прибираме у 11 часа, когато всичко вече си гледа телевизия, или на вече си легат...

Забележете смяната на „те изскачат“, „там живеят“ с последващото „ставаме, изчезваме“, опитът да се избяга от спомена за фабриката, отчуждаването от страданието...

• Учителка от Момчилград, 50 г., била камериерка в Холандия, описва как започнала да си дръпва от цигарите марихуана, които намирала в хотела, декември 2005 г.

„И може би бях в много труден период, не че тука живота ми е много лек. Животът на един гастарбайтер в друга страна е много тежък. Ограбват те изцяло като психика, особено ако си човек, който си живял по някакви стандарти в собствената си страна, имал си някакво име, положение сред хората и обществото. В един момент отиваш там и си никой и тежи, и много добре се почувствах като си дръпнах от марихуаната.“

Във всички интервюта присъства притеснението на жената от последното цитирано интервю, където по ясно, където скрито, като разказ за заминалите „те“, част от които си бил и ти: имал си име, положение в страната си, заминаваш и ставаш никой.

Защо се случва това, какво означава? Първият и най-лесен отговор е, че гастарбайтерите заменят престиж срещу пари – статусната некосистентност (Г. Ленски) е добила уродливи форми – престижът на висококвалифицирани професии като учител, държавен или общински служител не може да компенсира ниското заплащане. И в общество, където изведнъж, след дълга уравниловка, парите стават изключително значим фактор, те се превръщат в основен измерител на статуса. „Ако нямаш пари си никой“ е често повтарян лайтмотив.

И все пак, говорим не за крайно бедни хора, а за хора, които са живели добре за българските условия. Нека да се вгледаме в интервютата, защо хората са заминали:

• Учителка, 55 години, работи като домашна прислужница на възрастна жена в Испания, лято 2006 г.

“Дъщеря ми завърши гимназия, трябваше да плащам таксата ѝ в университета – тя влезе в платеното обучение. Живеехме под наем в Пловдив, животът поскъпна – как да се оправям с едната учителска заплата. Пък и то да си учител в наше време е мъчение, не е радост... И без това бях самотна, без близки приятели, любовта отдавна съм я отписала и... А и когато съм нервна обичам да чистя... Слава Богу, попаднах в доброжелателно и мило семейство. Но първата година имах само 6 свободни часа на седмица. Беше много изморително, но така пък се спасявах от самотата – много мъчно ми беше за майка и Жени. Опитвах се да забравя целия си предишен живот. Не ми беше унижително да съм прислужница, защото двете сестри бяха много мили към мен. Но си беше абсолютно различен свят.“

Сега издържа дъщеря си, която учи в Германия и се радва, че тя ще получи добро образование и „дай Боже да се оправи в живота“.

• Бивш кмет, работи като мияч на чинии в Ирландия, 53 г.

„Ами, какво да ти кажа, защо заминах ... Отидох да видя сина, който работи там, а след това си казах – защо пък да не се докажа, че съм още млад, защо да не се справя, издръжлив съм. И виж ме сега, отслабнах и се чувствам физически много добре. Свалих 10 години от гърба си...Е, и парите ми трябваха да издържам дъщерята в Германия, за да учи там... И какво да ти кажа, то тук и без това всичко

се обърка, хората се изпоскараха, отчуждиха, заминаха. Само нерви...А там си никой и можеш да бъдеш себе си...”

Какво откривам в интервютата? Във всички (без най-младите) присъства неудовлетвореността от статуса в България, разочарованието от ситуацията тук. На въпроса ми към нашите емигранти в Италия дали възнамеряват да се върнат в България те отговориха, че да, когато България стане нормална държава – това означава да има такава нормативна база, която да гарантира стабилност, сигурност, всички да са равни пред законите, да няма хаос. В интервютата ясно присъства усещане за обезценяване на мястото, но не на родното място, а на държавата – България не е това, което беше:

„България не е България... Каква държава може да е? Ние сме един файтон народ, но сме на първо място по престъпността, по лъжата, по имитацията, всичко. Не остана нищо. Нищо не остана от тая скапана държава!” - отчаяно нареждаше 48 годишен дупничанин. **В такава ситуация отиването в чужбина, самото преместване от обезцененото място става елемент от статуса.** Живеенето в чужбина, независимо от ролята ти там, е част от по-престижен статус, по подобие на начина, по който да си от село е по-непрестижно, отколкото да си от град. **Преходът е засилил периферния комплекс на България, глобализацията полага Западната чужбина като престижна дестинация, преместване към център, което преместване само по себе си е част от статуса.** **Пространствената мобилност става част от вертикалната мобилност, особено когато социалните йерархии са се объркали** - социологическите изследвания в България показват, че има ясна криза на модела за успех, няма визия за вертикална мобилност. Движение от село – град – столица – чужбина, независимо дали е град, село или гето в чужбина – това е престижната мобилност. И когато се връщаш, то е все едно да се върнеш от столицата в селото си, като в селото ти вече нямаш дом, а вила. На завръщащите се от Италия в Дупница им викат „италианците”, повечето от тях си строят къщи – знаци на престижа, както гражданите в социалистическа България си строяха вили в родните си села, за да покажат, че са се издигнали.

Това обвързване на пространствена и социална мобилност е много характерно за младите, без тази драматичност на отричането на България. Те бягат от скуката, от мъртвилото, от липсата на перспективи. Или просто животът на много места става елемент от техния статус - това показват интервютата със студенти, които са били на бригада в САЩ.

При възрастните е по-сложно. **Освен обезценяването на мястото – държавата, изчезнала е и съществуващата социална йерархия. Преходът е породил типична аномична криза – обезценили са се предишните статуси (буквално и символично):**

„И какво да ти кажа, то тук и без това всичко се обърка, хората се изпоскараха, отчуждиха, заминаха. Само нерви”; „ Пък и то да си учител в наше време е мъчение, не е радост”; „Банкрутирах и нямах изход”.

До скоро привичният свят се е разбъркал, социалните йерархии също. Тогава какво означава социален статус? В тази ситуация пространствената мобилност се вижда като решение за кризата на статуса. **Свидетели сме на бягство от сянката на бившия вече несъществуващ статус** (кметът, военният, банкрутираният) **или от сегашния, но обезценил се** (учителките, библиотекарката). Отиването в чужбина напомня втурване в пустинята в

търсене на себе си: „Човек не отива в пустинята, за да намери идентичност, а за да я загуби, да загуби своята индивидуалност, да стане анонимен. Но пустинята е пространство, където една стъпка дава път на следващата, която я заличава, а хоризонтът означава надежда за бъдещето, което проговаря.” [E. Jabey, цитиран по Бауман, 2000:113].

Привидният ролеви конфликт между стара, престижна, изискваща висока квалификация роля, и нова, нискоквалифицирана, непрестижна, се решава с бягство от социална идентификация с която и да е от двете роли и с преоткриване на себе си като личност, като сила, като младост – „мога да издържа, още ме бива”. Във всички интервюта има ясно разграничение между разказа за началото на пребиваването в чужбина – „беше много трудно”, тогава е и разказът за известно унижение, изгубване на себе си, „просто си никой”; и финала, или сегашния момент. От позициите на „сега” хората говорят спокойно, преодолели са началото, травмата е заглъхнала или подтисната, защото са издържали, стъпили са отново на краката си, започнали са живота си отначало:

„Работодателят ме хареса, почнах постоянна работа, легализирах се, стъпих си на краката. Жена ми дойде, след това сестра ми, след това децата и сега те учат тук.” (Интервю от Хага, мъж, 45 г., бивш бизнесмен, в Холандия започнал като работник в оранжерииите).

Или пък просто си казват – още ме бива, още ставам – *„свалих 10 години от гърба си”*.

Или, завръщайки се по родните си места, вече са се успокоили и са приели наново стария си статус, защото са разбрали „и едно и 200”, справили са се и спокойно могат да правят сравнение между „там” и „тук”, и то често пъти в полза на „там”.

Или пък решават радикално да променят живота си:

„В Гърция, за да оцелея, се научих да бъда активна, комбинативна. И да бъда стриктна, отговорна, без закъснения, без обяснения. Разбрах, че трябва да започна да контролирам живота си, да стана предприемчива, дейна. Когато се върнах от Гърция бях друг човек.” (жена, Калофер, 55)

“Независимо от ужасните трудности, работата в Гърция даде старт на бизнеса ми тук. И още нещо научих там – най хубавото нещо на света е да бъдеш господар на себе си, вместо да работиш за други господари – независимо дали те са държавата или частници.” (мъж, 35, Калофер)

Социалната идентичност се подменя със себедоказване, преоткриване на себе си. Придобива се нова личностна идентичност, за която не можем обаче да използваме старото определение на Ериксън за идентичността като: „субективно чувство за укрепващата тъждественост и непрекъснатост” [Ериксън, 1996:38]. По-скоро **идентичността се утвърждава във възможността да преодоляваш прекъсванията, да започваш наново, да бъдеш различен.** Идентичността се превръща в проект, както пише Бауман „идентичността има онтологичния статус на проект и постулат...иначе казано, идентичността е косвено потвърждение на неадекватността или незавършеността на ‘това, което е.’” [Бауман, 2000:110-111].

Кризата на статуса се решава с преизмисляне на Аз-а. Аз-ът изглежда като единствената инстанция, способна да удържа сменящите се роли и контексти; автоидеологията завършва с апология на Аз-а съвсем в духа на Бек и Гидънс: “Индивидуализацията означава, първо, откъсване от корена

(disembedding), и второ, презасаждането (re-em bedding) на индустриалните начини на живот с такива нови начини на живот, в които индивидите сами да могат да произвеждат, поставят и закърпват собствените си биографии” [Beck, 1995:13].

Този „Аз” е самотен, отвъд групови идентичности, търсещ съпричастност в семейството си, но дори и семействата за голяма част от временните емигранти трудно се удържат.

Разбира се, има ”ние” говорене, и то е точно “ние, българите” в опозиция на “италианците”, “испанците”, “холандците”. Но то е не толкова “ние” като съпричастност и “те” като другите, а по-скоро като констатация за някакви “наши” и “техни” качества.

“Италианците са по-политикани – мазни ти се, мазни, пък ти забива нож в гърба...(пауза) Ама и ние сме същите.” (жена, 40, Милано)

“Италианците са по-топли хора, не чувствам голяма дистанция, добре се отнасят към мен. За тях образът на майката, мадоната е свещен.” (жена, 55, Сондрьо)

“Испанците са темпераментни, топли. Семейството, в което работя, се отнася с голямо уважение към мен. Такива жестове правят, че не знам как да им се отблагодаря.” (жена, 53, Испания)

“О, ирландците са душа хора, много, много свестни.” (мъж, 53, Ирландия)

“Ние българите сме по-оправни, с всичко се справяме, казваш му на българина – свиква, учи се, прави го. А италианецът е кон с капаци – учил нещо и спира дотам. Аз не съм специалист, казва. Ми то и аз не съм специалист, да не би в България да съм се занимавал с компютри, не, ама се научих. Брат ми като дойде тук и влезе в строителството, мистрия не беше хващал. За половин година стана началник – защото мисли...” (мъж, 38, Милано)

“Ние сме по-интелигентни. Един италианец не може да работи с машини, крушка не може да завърти...А в България цари една мърлявост..А бе на нас държавата ни е проблемът, не ние. И в България да ти дават 8 евро на час, ще си като вятърна мелница.” (мъж, 34, Милано)

От цитираните интервюта ясно се виждат две неща. Първо, че няма твърда и емоционална опозиция “ние” – “те”, която да конструира “нашата” идентичност” по отношение на “тяхната”. Тъкмо защото българите искат да са като “тях” или поне да работят “там”, има известна мимикрия, не настояване на етническата ни специфика. И второ, оценката е оценка на различия в поведение и в крайна сметка в голяма част от интервютата се стига до размисъл защо в България ние сме едни, а в чужбина – други. Т.е. опира се до оценка на институционалните уредби в нашата и останалите страни. „Ние” се появява при културната среща, при съпоставката с „тях”, и то като „наши” и „техни” качества, като начини на действие, утаили се в нагласи към света и в поведение, обусловени обаче от специфична социална ситуация. **„Ние” като българи се е съхранило в практически всекидневни хабитуси⁴, то е деидеологизирано и в някакъв смисъл несъзнавано. Това е една хабитуална**

⁴ Хабитус се употребява в смисъла на Пиер Бурдийо: „Продукт на историята, хабитусът произвежда индивидуални и колективни практики, следователно произвежда история в съответствие със схемите, породени от историята; той осигурява активното присъствие на миналия опит, който, отложен във всеки организъм под формата на схеми на възприемане, мислене и действие, се стреми по-сигурно от всички формални правила и от всички експлицитни норми да гарантира тъждеството и постоянството на практиките във времето.” [Бурдийо, 2005:101].

идентичност, ако мога да се изразя така, в която липсва сантименталност. Съзнанието на временните трудови емигранти е отворено към „другите”, съзнавайки дистанцията между „тях” и „нас”. Като те едновременно удържат този си хабитус и се опитват да се нагаждат към чуждата среда, да се променят.

Ако трябва да обобщя, сред българите - временни трудови емигранти, не се наблюдава втвърдяване на „ние-българска” идентичност, дори изчезват всякакви групови идентификации. Тъкмо защото статусът се е променил, той не е стабилен, ролите постоянно се променят и единственото нещо, което удържа тази постоянна „временност” е едно пре-измисляне на Аз-а, вкопчване в индивидуалните качества. За разлика от космополитните елити, при временните емигранти няма съзнание за равнопоставеност по статус, в този смисъл за обща европейска принадлежност. Доколкото има съзнание за „гетоизация”, то то е за гетоизация на държавата ни като цяло и не води до изразен комплекс като българи („ние сами по себе си сме готини, но държавата ни е скапана”), нито до втвърдяване на етническа или национална идентичност. Няма и транснационална идентичност, за която говори Ападурай. Доколкото има някаква „ние” идентичност, тя е, както казах, хабитуална – в начина, по който готвиш, държиш се, говориш, в музиката, която слушаш. И същевременно има постоянно желание да се променяш, да се впишеш в новата среда. Тогава се появява другият модус - на индивидуализация на идентичността със статуса на проект, както пише З. Бауман в „Живот във фрагменти”, отворена и постоянно реконфигурираща се.

Как се отнася всичко това към интересуващия ни проблем за социалните неравенства? Изглежда, че фокусът върху Аз-а и отхвърлянето на груповите идентичности смекчава преживяването на неравенствата, „аз съм си аз и се оправям добре”, ти самият се превръщаш в координатна система. Още повече в ситуация, в която координатните системи за съпоставяне на статусите са несъизмерими. От една страна подредената западна стратификационна система, спрямо която временните емигранти са донякъде маргинални, но все пак са част от нея; а от друга - липсата на ясна социална координатна система за измерване на статусите в България – дебеловрати мутри са богати и влиятелни, учителите и учените се чувстват бедни и унижени, на съдиите и полицаите се гледа като на част от организираната престъпност и т.н. Все пак вероятно „там” временните емигранти се преживяват, особено в началото, като „други”, но „тук”, в България, както вече казах, пространствената мобилност се представя и мисли като вертикална социална мобилност. Това, което е важно, че не откривам групов консолидация спрямо мислени като по-висшестоящи в социалната йерархия групи, или към по-нисшестоящи; няма групово преживяване на неравенства, няма „ние”, има „аз”.

Няма общество, има индивиди

Какво следва от всичко това? Като че ли се е реализирала неолибералната утопия на Маргарет Татчър – няма общество, има индивиди. Автоидеологията е за самотния, справящ се с всичко, автономизирал се индивид, което донякъде е добре, проблемът обаче е, че той толкова се е атомизирал, че е отвъд всяка социалност – презира държавата, която е напуснал, не е съпричастен към обществото, в което живее. Социалното се натурализира – всичко се свежда до

качества, които се мислят като природни – „италианците” са такива, а „ние” сме такива; аз успявам да се справя извън всяка социална ситуация. Този тип асоциалност е плашеща както от гл.т. на елементарната социална солидарност, така и от гл.т. на съдбата на политическото. Тези хора просто са делегирали правото за „големите дела” да решава някой друг. Възможно е обаче тези емигранти, които се връщат и успяват да капитализират уменията, натрупани в „чужбина”, вписвайки се наново в мястото, от което са тръгнали, да се опитат да го променят съобразно натрупаната „там” институционална култура. Възможно е да се появят транснационални прагматично конструирани мрежи, които да разчупят затвореността на „мястото” и да ни провокират да преосмисляме социологически понятия. Възможно е...

ЛИТЕРАТУРА

- Бауман**, З. 2000. *Живот във фрагменти*. С., Критика и хуманизъм.
- Бурдийо**, П. 2005. *Практическият усет*. С., Фигура.
- Ериксон**, Е. 1996. *Идентичност: младост и криза*. С., Наука и изкуство.
- Appadurai**, A. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, University of Minnesota.
- Baubock**, R. 1994. *Transnational citizenship: membership and rights in transnational migration*. Aldershot, Edward Elgar.
- Bauman**, Z. 1999. *Globalization: The Human Consequences*. New York, Columbia University Press.
- Beck**, U., A. **Giddens**, Sc. **Lash**. 1995. *Reflexive Modernization*. Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu**, P. 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH.
- Featherstone**, M. (ed.) 1990. *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*. London, SAGE.
- Featherstone**, M., Sc. **Lash**, R. **Robertson**. 1995. *Global Modernities*. London, SAGE.
- Gachter**, A. 2002. *The Ambiguities of Emigration: Bulgaria since 1988*. Geneva, ILO.
- Guentcheva**, R., P. **Kabakchieva**, P. **Kolarski**. 2003. *Migration Trends in Selected EU Applicant Countries, Vol. I – Bulgaria: The Social Impact of Seasonal Migration*. Vienna, IOM.
- Hall**, St. 1990. Cultural Identity and Diaspora, in *Identity, Community, Culture, Difference*. ed. J. Rutherford. London, Lawrence and Wishart.
- IOM-Sofia 2001. *Migration Potential in Bulgaria*.
- Mintchev**, V., V. **Boshnakov**, **Kaltchev**, V. **Goev**. 2003. *Who is leaving? Potential emigration from Bulgaria in the beginning of the XXI century*, available at: http://www.cerge-ei.cz/pdf/gdn/RRCIII_28_paper_01.pdf
- Robertson**, R. 1992. *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London, SAGE.
- Stanchev**, K. (ed.) 2005. *Incentive and Impacts of Migration at the Eve and in the Contexts of EU Accession. The Case of Bulgaria*. Sofia, OSI.
- Wallace**, Cl., D. **Stola**. (ed.) 2001. *Patterns of Migration in Central Europe*. N.Y., Palgrave.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

СЪВРЕМЕННИЯТ ГРАД И ФРАГМЕНТИРАНЕТО НА СОЦИАЛНИЯ РЕД

МИЛЕНА ЯКИМОВА

Milena Iakimova. THE METROPOLIS AND THE FRAGMENTATION OF SOCIAL ORDER

The concept of inequality is here set within the framework of a diagnosis of contemporary social life staged on the urban scene. The increase of migration toward metropolitan areas combined with weak public authority entails disintegration of urban social life and encapsulation of zones of social homogeneity – socially intransitive and non-transparent for the anonymous citizen; gated or ghetto communities institutionalized against rather than within the city. From this perspective the radical other of inequality appears to be fragmentation instead of equality, since fragmentation means diminishing of these spaces into which social differences become mutually visible, searching mutual recognition, constituting a correlative matrix of inequality and struggling for equality.

Искам да поставя централното понятие на тематичния брой – (не)равенството – в рамката на един опит за диагностика на съвременните общества. Задачата да се диагностицира съвременността, формулирана по този начин, звучи, разбира се, меко казано, неразумно. Не може и дума да става за всички общества (ако се придържаме към една или друга контейнерна теория за обществото) не може да става дума дори за диагноза на западните общества. Единственото, за което може да става дума, са отчасти интуиции, отчасти плътни описания на феномени, практики и процеси, през които да мислим променената властова конфигурация. Защото равенството не може да бъде мислено извън връзката му с други категории, сред които може би най-важната е справедливостта. А справедливостта винаги ни отвежда до проблемите за легитимността на властта и в крайна сметка просто до властта.

Ще поставя този опит на сцената на социалния живот на града. За аргументирането на този избор не са нужни разточителни обяснения: равенството винаги е свързано с договарянето, взаимното оглеждане и управлението на различието, а градът е сцена на всекидневното съжителство и сблъсък на различието. Градът, казва Луис Уърт, е пространство на съжителство на социалната разнородност [Уърт, 2002:132-133]. Градът, можем да добавим в една етнометодологическа перспектива, е пространството на всекидневното договаряне и предоговаряне на превръщането на тази разнородност в приемливо неравенство. Градът освен това е прицелът на миграционните вълни, които от началото на 90-те години достигат размери, непознати дори от великото преселение на народите, въпреки предвижданията от края на 80-те, че с намаляването на интензитета на индустриализация ще намалее и миграцията.

През 2005 г. след двугодишно изследване американският разследващ журналист Робърт Нюуърт публикува книгата си *Градове в сянка*. Според публикуваните в нея статистики и експертни оценки около 1 400 000 души по света мигрират всяка седмица към урбанизираните райони. Това прави повече от 130 души в минута, а това изисква да се строят по 60 жилища в минута, което би струвало по 3 долара годишно на всеки човек на планетата [Neuwirth, 2005]. В резултат от тези вълни градът все повече изглежда като място не толкова на разлики, а на контрасти. Публичните институции не успяват да обхванат това придвижване на населения и много по-ефективни в акумулирането на нужния ресурс са самите мигранти. Как? Чрез заграбване на публични ресурси, най-вече на общинска земя и електричество. Резултатът е създаване на гетоизирани градски зони, за което, все още без да е съществен притегателен център на транснационална миграция, примери дава и София: ще споменем само видимото (макар и никому неизвестно като точен мащаб) разрастване на кв. „Факултета”. Разбира се, разликите в мащабите на Факултета (в София) и Божия град (в Рио де Жанейро) са непренебрежими, но такива са и приликите между тях, ако искаме да видим структурните трансформации в градската тъкан. Преди да видим какво представлява гетото като социална форма, ще споменем обратната реакция на тази тактика на урбанизация: да я наречем гейтизацията. Резултатът е западане на градския център, оттегляне на богатството от централните градски зони в предградия и понякога в затворени „общности”, нещо, което урбанистите наричат „дегенерация на града”. Най-ярките примери за такива процеси са в Азия и Южна Америка. Те са обаче и най-известни, затова тук ще дам примери от София, която макар и далеч от идеалния тип на тези трансформации, също ги изпитва и демонстрира. По южната дъга на околновръстното шосе на София например в различен етап на строителство са над 15 проекта за затворени селища на терени, чиито площи са между 10 и 30 декара, а имената им варират между „Резиденшъл парк София” и „Симеоново ривър парк”. Какво се предполага хората да правят заедно в тях личи от обектите, които се строят там: търговски центрове, спортни съоръжения, понякога офис-сгради и детски градини. От изключителна важност е качеството на охраната, а видът им е съвършено различен от гетоизираните градски части – затворените селища са спретнати, озеленени и рационални. Също като гетата обаче, те са и недостъпни. И приликите не свършват с това. Затворените общности също както и гетата приватизират публични ресурси. Схемите за това са различни – в някои американски щати такива общности спонсорират общините за построяване на инфраструктурни обекти, след което прибират таксите за ползването им. В София работят схемите за източване на общинската фирма „Софийски имоти”. След журналистическо разследване Д. Пеев публикува тези схеми в бр. 6 на в. *Капитал* от 14.02.2004 г. През 2002 г. общинската фирма купува имот в Лозенец на цени 741 лв. на квадратен метър, а година по-късно продава съседен имот за 147 лв. на квадратен метър, тоест купува 5 пъти по-скъпо, отколкото продава. Друг класически вариант е включване на общинската фирма като партньор с апортирани земи в новоучредено дружество. След кратък срок на благоприличие тя продава акциите си и се оттегля, а имотите остават на частния собственик, който започва да строи модерен търговски обект или затворено селище. Въпреки

разнообразието в схемите и огромните морални и социални разлики между бедняшките и новобогаташките гета, те демонстрират общо структурно изменение на градовете – приватизиране на публичните пространства. Тук с право може да се възрази, че това са стари и добре познати процеси. Масшабите им обаче са непознати, а с това и ефектите.

Второто сходство между двете, вече споменато, е тяхната принципна затвореност – това са нетранзитивни зони, крайни, а не междинни точки на движение в града, при това вътрешно сравнително хомогенни и с относително висока, макар и постигната по различни начини, социална кохезия. В гетото тя произтича от интимните в смисъл на близки, повтарящи се, неопосредени от формализирани правила и институции връзки (предимно роднински и землячески). В затворените общности пък кохезията е резултат не толкова от взаимодействията и отношенията, колкото е купена на пазара на охранителните фирми. Тук обаче не искам да навлизам в разликите, а по-скоро да драматизирам приликите, за да поставя въпроса какво означават тези феномени за града. Формирането на вътрешно хомогенни, нетранзитивни и непропускливи зони, в които анонимният градски жител няма как и защо да попадне, означава дефицит на гражданство, така да се каже в общ обем. Градът престава да бъде пространство на свързване с анонимни партньори, от него се оттегля способността за съвместно действие заедно с оттеглянето на структурите на организирана солидарност. От зона на възможно свързване на взаимно анонимни партньори градът се превръща в поле на конкуренция за приватизиране на публични ресурси. При това, струва ми се, не става дума просто за приватизиране на публичните пространства, а за нещо по-драматично. За да го назова, ще прибегна до един любим на градските изследователи и поради това вече леко клиширан и поизтърган сюжет – моловете. Те изглеждат като публични или поне като публично достъпни места. Макар и да са частна собственост, в тях сякаш има свобода на събиранията и на словото. Но ето една история от изследването на Лин Стехели и Дон Мичъл. В *Карусел Сентър*, Сиракуза, Ню Йорк, местна мироопазваща организация наема щанд. На 27.02.2003 г. управата на мола уведомява организацията, че вече не може да ползва (т.е. да наема) щанда. Договорът на пацифистите е прекратен. Започва втората война в Ирак [Staehele/Mitchell, 2006:979]. Молът е частно пространство, в което публиката е поканена да харчи пари, а не публично място, в което да се размишлява за властта. Тези частни пространства се появяват на мястото на бивши публични пространства¹. Дори когато в тях има места за срещи на организации, има и режим на достъп и наем, който не отива за публични инвестиции.

Молът, разбира се, е просто една метонимия за процеса на изчезване на празните места в градовете. А тъкмо „празното”, безползното може да бъде публично, да свързва отвъд локалните определености, да бъде място на способността за съвместно действие отвъд интимните връзки. Т.е. онази по-драматична диагноза, заради която прибягнах до метонимията с мола, гласи, че е налице процес не просто на приватизиране на публичните места като

¹ По ирония на историята в момента в София монументите от времето на социализма, паметниците на един режим, който смазва свободната публичност, пазят тъкмо публичните пространства.

физически пространства, а на самата публичност като сфера, като структура на сблъсък на аргументи за съвместния свят и за упражняването на властта в него, като структура на излагане на едно твърдение на обосноваване и критика. Струва ми се, тъкмо това е процесът, който урбанистите наричат „дегенериране на градовете”. Но парадоксално предложенията им за противопоставяне на този процес всъщност само го легитимират и даже усилват. В центъра на тези предложения е съживяването на общностите в града. За да покаже как се постига този парадоксален ефект, в който терапията усилва болестта, ще се върна към гетото.

Като социална форма гетото е „вътрешното изключено”, то е вплетено в града негово отрицание: неясно, непроницаемо, аморфно, струпване на нерегламентирани смещения и съответно извор на морални опасности. Видяно от перспективата на обитателя му, то, разбира се, е добре организирано (това е, общо взето, развълнуваната констатация на всички градски антрополози, от Уилям Уайт до Робърт Нюуърт, които изследват бордеите). Социалната организация на гетото обаче е непрозрачна и недостъпна, ако човек няма хабитуса на гетото. Социалната организация не може да бъде преведена от човека от гетото на някакъв аналитичен език, не може да бъде аналитично преподадена, а само чирашки усвоена. Това впрочем е една от причините никакви количествени методи да не могат да се прилагат в изследване на гетото. Ако препратя към дихотомията на Мишел дьо Серто, която пък се основава на Хайдегеровата опозиция между наличното и подръчното, човекът от гетото няма отчуждената, картографска, аналитична, универсализираща перспектива към социалния си свят. Както физическото, така и социалното движение в гетото е възможно само в микроресурсите на маршрутите и на подръчностите, само на хабитуализираното, на което не противостои никаква формализирана кодификация, отчуждаваща опита и противостояща му като детемпорализирана концептуална схема.

Двете конкуриращи се урбанистични стратегии за гетото са тази на джентрификацията, от една страна, и на инвестирането в общността, от друга. Джентрификацията е постепенно изтласкване на жителите на гетото чрез механизмите на пазара на земя и недвижима собственост (понякога, по-скоро по изключение, но все пак, подпомагано от полицейски апарат). По този начин джентрификацията унищожава практически единствения ресурс на човека от гетото – социалните му връзки – и го превръща в бездомник, съвършено различна фигура на социално изключване от човека от гетото, създава среда на атомизация, „възмутително блед, академичен термин за ужаса, който се крие в него” [Арент, 2007:66]. Човекът от гетото принадлежи към някакво морално и социално пространство, има някакъв (понякога значителен) социален капитал, макар циркулацията му да е затворена във връзките на близост, подръчност и фамилиарност. Бездомникът е атомизиран, без координати в каквото и да било морално и социално пространство, принципно несвързан и в някакъв смисъл дехуманизиран.² Тук трябва без колебание да се посочи една концептуална

² Тук все пак трябва да посочим и една прилика – и бездомникът, и гетото са социални фигури, които дискурсивно се използват при криминализирането на градската бедност. Гетото обаче има повече ресурс да формира тактики на съпротива срещу тази стратегия. Бездомникът, изтласкан на улицата от процеса на джентрификация, но и от публичните политики на библиотеки, гари,

грешка на някои от радикалните поддръжници на джентрификацията, които твърдят, че разкъсването на първичните връзки на гетото дава възможност за индивидуализиране на жителя му. Концептуална грешка тук – огромна и фатална – е, че индивидуализацията се мисли като противопоставена на социализацията. Индивидуализацията обаче означава усвоена способност да гледаш на себе си през нормативните перспективи на множество диалогични партньори, да имаш някакъв ресурс за себеотнасяне, да си в състояние да се дистанцираш от собствената си перспектива и да заемаш тази на друг, да имаш изградено понятие за генерализиран Друг. Успешната индивидуализация предполага с една дума социализация. Т.е. атомизацията е тъкмо противоположното на успешната индивидуализация. В този смисъл градските гета – ужасяващи места на мизерия – погледнати отвътре, противостоят на атомизацията, демонстрират някакъв обвързващ морален и социален ред, някакви хоризонтални връзки на доверие.

Затова и конкурентната на джентрификацията урбанистична стратегия е тази на инвестирането в общността. Тезата тук е, че когато тази стратегия се разглежда като самодостатъчна, тя усилва анихилирането на публичността, фрагментирането на социалния ред и общия дефицит на гражданство. Ето за какво става дума. Инвестирането в общността на гетото е комунитаристка стратегия, свързана с политиките на идентичността/различието. Тя предполага обявяването на едно пространство (физическо и социално) за пространство на културно различие и насочване на публични фондове към него тъкмо като определено според идентификационния маркер на специфичната си култура. Този тип стратегии, мощни през 90-те години на 20 век, бяха изковани като противодействие на стеснената перспектива на преразпределителната справедливост и на нетолерантността към миграцията от Третия свят.³ Това, което в крайна сметка обаче постигнаха тези политики, беше изместване на проблема за преразпределението с проблема за признаването на културни идентичности [Fraser, 2000:110-112]. От гледна точка на равенството това има две последствия: на макроравнище то изтласка проблема, като отхвърли възможността за споделена дефиниция за равенство – равенството е въпрос на културни дефиниции, които са несъизмерими. На микро ниво на общностите отвътре пък, тези политики изтласкаха проблема за неравенството, като подведоха всички статусни и ролеви характеристики на индивидите под общата им културна идентичност, игнорирайки по този начин както категориалните конфигурации, създадени в самия интерактивен контекст на общността, така и тези, които са привнесени от външни институционални контексти. От гледна точка на властовата конфигурация на съвременните общества политиките на идентичността/различието обслужиха диспозитива на сигурността, като чрез понятието за култура и културно различие сведоха определени категории хора до етническите им особености и до някакво предполитическо квазиприродно

църкви, има много по-малък шанс проблемът му да се види като социален, а не като криминален.

³ В България тези политики се обвързаха с ромите. С провеждането им бяха свързани ред несъобразия, но нека споменем само логически нерешимия проблем как да провеждаш културалистски политики спрямо ромски общности, чиито членове отказват да се идентифицират като роми (а това не е рядък случай, особено в североизточна България [Томова, 1995:16-22]).

състояние. Така в случая с комунитаристките идентитаристки политики непреднамерените последици се оказаха много по-силни от целеположените. Социално-реторическият ефект от програмата за разширяване на равенството към сферата на културните права беше вторично затваряне на гетоизираните общности в непроницаемите зони на градовете и в собствената им есенциализирана и етнизирани културна традиция. Т.е. от една страна, равенството като регулативна идея се размива от въвеждане на културните права в обсега му. А от друга страна, инвестицията в общност, доколкото е форма на критика на идеята за преразпределителна справедливост (и съответно не е съпроводена от инфраструктурни инвестиции на публични ресурси), води до допълнително затваряне на зони от градската социалност. Инвестирането в общност, макар и не в драстичната степен на атомизацията, също поражда социализационна оскъдица, защото затваря ресурсите на индивида да се себеотнася само до перспективите на малцина значими други, с които е свързан от трайни, близки и интимни връзки, а понятие за генерализиран Друг не може да се изгради без способност да заемаш перспективите на анонимни комуникативни партньори. Точно затова усилването на общностите само по себе си не може да компенсира свиването на публичността, а само да го усилва.⁴ То затваря социалния живот в защитения хоризонт на социализационната оскъдица и затруднява възможностите на индивида да надскача локалните определености на произхода и интимните връзки на първичните групи, да навлиза в публичния живот на някаква политическа общност, т.е. възпрепятства го да бъде гражданин. Това води до оттегляне на способността да се действа съгласувано в оградени места, във фрагментирани социални редове. Мислена извън контекста на публичността, стратегията на инвестиране в общността води до конституиране на общността *срещу*, а не *в* града. И това – въпреки огромните морални и социални разлики – важи и за етническите гета, и за затворените зони на оholen живот. Това фрагментиране на социалния живот, чиято идеология по непреднамерените си последици се оказва идентичностният модел на политика, представлява и разпадането на единната матрица на съотносимост на социалните различия, т.е. на матрицата на социалното неравенство. А само спрямо нея, като нейна критика и регулативна идея, има смисъл концептът „равенство”. От тази перспектива радикално другото на неравенството е в много по-голяма степен фрагментирането, отколкото равенството. Фрагментирането ще рече изчезването на онези пространства, в които социалните разлики стават видими една за друга, съизмерват се, търсят взаимно признаване на идентичностните си претенции, разиграват конфликтните си стратегии като конкуриращи се нормативни проекти за общия си социален свят. Прост пример за такова противостоене в и за града може да бъде конкуренцията за това в каква посока да се развива транспортната инфраструктура – дали към насищане с повече пътища (по които съответно могат да се движат повече автомобили), или към подобряване и увеличаване на публичния транспорт. Дали ще привилегироваме автомобилите, или автобусите и трамваите – това не са просто инструментални и чисто функционални въпроси (и съответно решения). Това са конкурентни нормативни проекти, които се отнасят пряко до неравенството и до това дали привилегироваме хората с по-високи или с по-ниски доходи. Когато

⁴ Примерът на градовете в ЮАР може и да е радикален, но показва тъкмо тази невъзможност.

обаче изчезнат пространствата, в които тези разлики се срещат, съизмерват и конфронтират, изчезва и видимостта към нормативните хоризонти на тези стратегии, те започват да изглеждат чисто инструментални. Т.е. другата страна на социалната фрагментираност е, ако използвам дихотомията на Хана Арендт, прогресивното заместване на способността да се действа съгласувано (това е нейната дефиниция за власт [Арендт, 2007:53] от техниките на господство. В този смисъл и ако приемем тази дефиниция на власт, фрагментирането и атомизацията ужасяващо увеличават управляемостта на средата, но пораждаат хроничен дефицит на легитимна власт. А управляемост без легитимна власт е състоянието, предшествашо аномията.

Фрагментирането на реда в оградени места с относително висока вътрешна хомогенност е ефект на този властови диспозитив, който след Никлас Роуз се нарича диспозитив на сигурността⁵. Тъкмо сигурността е най-мощният източник на легитимационни репертоари на властта днес. Сигурността е мантрата на войната срещу тероризма, на въвеждането на биометрични данни в документите за самоличност, на създаването на бази данни с генетична информация, на разпространението на охранителни камери, на полицейските тактики на управляемост на гетата, но и на битки, които не изглеждат непосредствено свързани с господството – борбата срещу глобалните промени в климата и съпротивата срещу генно модифицираните храни. Сигурността обаче оперира като „политически дискурс, който оправдава нови форми на суверенна власт, като поставя действията на държавата извън политиката” чрез постоянно извънредно положение [Braun, 2007:23]. Тази дефиниция на диспозитива на сигурността играе върху наслаждането на две интерпретации на суверенната власт – фукоянската и тази на Карл Шмит. Мишел Фуко схваща и определя суверенитета като властта да накараш да умре или да оставиш да живее, принцип, който му влиза в работа най-вече за да покаже как той бива преобърнат от биополитическата власт, изтълкувана като властта да накараш да живее или да оставиш да умре. Биополитиката обхваща живота на вида, а не на индивида, структурира го в класове и го подрежда с дискурсите на разнообразни – здравни, жилищни, демографски – статистики, на хигиената и градоустройството. Тази власт върху живота, която го натрупва, умножава, канализира, подрежда в класове, прави го управляем, поражда, казва Фуко, един нов субект-обект на властта – населението [Фуко, 1993:179-216]. Шмитовата дефиниция на суверенитета не почива на това върху какво се упражнява властта, а върху принципа на упражняването ѝ - суверен е този, който обявява извънредно положение, учредява ситуация извън реда, за да може да се появи ред [Schmitt, 1985:5]. В междината между двете дефиниции интерпретаторите на диспозитива на сигурността всъщност демонстрират, че съвременната властова конфигурация оперира чрез обратно интегриране на механизми на суверенната власт в биополитиките – поставяне на хора и населения в извънредно положение в името на сигурността. Този прочит на Карл Шмит е донякъде некоректен, защото пропуска децизионисткия момент, за да използва инструментално ексепционисткия. При Шмит като суверен се конституира онзи, който се поставя отвъд реда, за да го учреди, т.е. онзи, който радикално поема отговорност за реда, тъй като няма предшестваща норма, на която да се позове.

⁵ Макар че самият Роуз не използва точно този термин, за смисъла му [Rose, 2001:17-22].

В диспозитива на сигурността този момент на поемане на отговорност отсъства. Обявяването на групи от хора в извънредно положение е въпрос не на политическо, а на експертно решение, не вземано, а изчислявано от агенции по управление на риска. Тъкмо така диспозитивът на сигурността всъщност означава изваждането на решаващи действия по управлението отвъд обхвата на политическото⁶. Това е цената на фрагментирането на социалния ред, в което властта е хронично нелегитимна, а регулативният идеал на равенството – размит.

ЛИТЕРАТУРА

- Арент, Х.** 2007. За насилието. В: *Насилие и политика*. С., ИК „Критика и хуманизъм”, с. 9-124.
- Томова, И.** 1995. *Циганите в преходния период*. С., „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия”, С.
- Уърт, Л.** 2002. Урбанизмът като начин на живот. В: Грекова, М. (съст.), *Градът: социална реалност и представа*. С., Изток-запад, с. 26-150.
- Фуко, М.** 1993. *История на сексуалността, т. 1: Волята за знание*. Плевен, ЕА.
- Braun, В.** 2007. Biopolitics and the Molecularization of Life. In: *Cultural Geographies*, vol. 14, no. 1, p. 6-28.
- C.A.S.E. Collective.** 2006. Critical Approaches to Security in Europe: A Network ed Manifesto. In: *Security Dialogue*, vol. 37, N 4, p. 443-487.
- Fraser, N.** 2000. Rethinking Recognition. In: *New Left Review*, vol. 3, p. 107-120.
- Neuwirth, R.** 2005. *Shadow Cities: A Billion Squatters, a New Urban World*. NY, Routledge.
- Rose, N.** 2001. The Politics of Life Itself. In: *Theory, Culture and Society*, vol.18, N 6, p. 1-30.
- Schmitt, C.** 1985 [1922]. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Cambridge MA, MIT Press.
- Staheli, L./ D. Mitchell.** 2006. USA's Destiny? Regulating Space and Creating Community in American Shopping Malls. In: *Urban Studies*, vol. 43, nos. 5/6, 977-992.

⁶ За множество примери и за критически анализ на механизмите зад тях вж. C.A.S.E. Collective, 2006, особено p. 464-469.

ПРОЕКЦИИ НА СОЦИАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО В ПРАКТИКИТЕ НА ОБЖИВЯВАНЕ НА ФИЗИЧЕСКОТО ПРОСТРАНСТВО

ЛЮБОМИР ПОЖАРЛИЕВ

Lyubomir Pozharliev. PROJECTIONS OF SOCIAL SPACE IN THE STYLES OF HABITATION OF PHYSICAL SPACE

The paper presents the results of a research of a Sofia neighborhood – Dragalevtsi. The case study used the following methods - participant observation, visual methods, in-depth interviews with local residents. Dragalevtsi had experienced different transformations for less than a century – from a former traditional village, to a “villa zone” (an area for holiday homes) of the socialist elite, and now to a prestigious suburb of Sofia that is increasingly becoming a neighborhood of the rich. The study shows that this neighborhood is an interesting case for several reasons. First, Dragalevtsi challenges Pierre Bourdieu’s thesis in *The Weight of the World* of isomorphism between social and physical space, of social homogeneity of specific quarters, because it is not a homogeneous suburb but, conversely, a suburb inhabited by different groups: “new rich” people living side by side with very poor; representatives of Western companies and neighbors with “villagers”, breeding sheep, and with impoverished socialist intelligentsia, etc. Next, it is a place of other social contrasts, the stronger of which is that this “prestigious” Sofia suburb, as it is defined now, is with an archaic infrastructure – without a sewerage system, with bad roads (in some places, just dirt tracks), without street lighting, lack of proper public transportation. The thesis defended in the paper is that this infrastructure generates and strengthens the existing social inequalities. The paper analyzes the different coping strategies of the rich and the poor for overcoming infrastructural problems. The main strategy of the rich is focused on privatization of public goods – creating “private” streets, “private” street lighting. As for the poor, they predominantly have one opportunity – working for the new rich. So, the tendency observed is of re-feudalization – the poor are working in the new rich houses, both groups living with infrastructure, resembling the medieval centuries.

1. Да мислим парадокси – съжителството на неравенства в един софийски квартал

Анализирайки модерния капиталистически град, урбаносоциолози като Херберт Ганс [Ганс, 2002], а и социолози като Пиер Бурдийо говорят за изоморфизма между физическото и социалното пространство в него. Докато основна характеристика на града като цяло е неговата хетерогенност, то отделните квартали са социално хомогенни, в тях живеят сходни по социален статус хора.

Ето как в текста си „Ефектът на мястото” Пиер Бурдийо мотивира тезата си за взаимната свързаност на социалното и физическото пространство: „социалното пространство се проявява във физическото, но винаги в повече или по-малко заличена форма; властта върху пространството, която се основава на притежанието на капитал в различните му варианти, намира израз в

присвоеното физическо пространство под формата на специфично отношение между пространствената структура на разпределение на актьорите от една страна и пространствената структура на разпределение на блага и услуги от частен и публичен вид – от друга”¹ Тъй като обект на анализите му са общества със структурирани неравенства – френското или американското, които Бурдийо често дава за пример, йерархията в социалното пространство намира израз в йерархия на физическите места. „Различните полета или ... различните физически обективирани социални пространства проявяват тенденцията да се наслаждат едно върху друго. Така се стига до концентрация на крайно редки блага и техните притежатели на определени места на физическото пространство (Fifth Avenue, rue du Faubourg, Saint-Honoré), които се противопоставят във всяко отношение на местата, където могат да се открият основно най-бедните (определени предградия, гета).”² Така „страданието на бедните” най-често е концентрирано в гетата и предградията.

Основният теоретичен проблем, който се обсъжда е, дали се наблюдава подобен изоморфизъм между физическото и социалното пространство в социалистическите и постсоциалистическите градове, дали социалните неравенства са се уталожили и в съответна йерархия на местата.

За обект на моето изследване³ избрах един софийски квартал, бивше село, сега престижно предградие на столицата - Драгалевци, което се превръща все повече в квартал на богатите, издигащи големи къщи сред обширни дворове, за да се радват на уединение, чист въздух и хубава гледка. Интересът ми към този квартал бе продиктуван от контрастите, ясно видими в него, чрез които, следвайки Бурдийо, можем да открием и характеристики на неравенствата в българското общество. Тези контрасти ме доведоха до първата хипотеза за изследването на квартал Драгалевци, че **в случая нямаме социално хомогенно предградие, напротив, в него живеят различни групи.** Втората хипотеза произтича от конкретен контраст - кварталът на богатите е всъщност квартал с архаична инфраструктура - без канализация, с лоши улици, дори с пътечки, без добро улично осветление. Тезата ми бе, че **самата инфраструктура генерира неравенства.** Какво имам предвид?

Според Пиер Бурдийо има два критерия за това как може един ресурс да бъде мислен като капитал:

- 1) Необходима е общоприета ценност на ресурса;
- 2) Необходимо е този ресурс да не бъде общодостъпен.

Ако едното от тези две условия не е изпълнено, това не е капитал, а ресурс (няма дистинкция, отличителност).

Допускам, че ценността на инфраструктурата е общосподелена. Тя по принцип трябва да бъде общодостъпна, същевременно обаче ключова моя хипотеза е, че ако тя не е развита, то достъпът до бърз и мощен транспорт

¹ Навсякъде цитатите от „Ефектът на мястото” са по непубликуван превод на Светла Маринова от Bourdieu, P. 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH., така че не мога да посочвам страници.

² „Ефектът на мястото” – вж. горната бележка под линия.

³ Първоначално това изследване започна в практиката на гл.ас. д-р Светла Маринова по социални неравенства, след това то се превърна в колективен проект. Дипломната ми работа също е посветена на изследване на квартал Драгалевци. Благодаря на д-р Маринова за насоките и подкрепата, както и на колегите от практиката Леа Вайсова и Кирил Миленов.

преодолява нейните недостатъци. Т.е недостатъците на инфраструктурата могат да се капитализират, ако човек разполага с икономически капитал, позволяващ му закупуване на мощни транспортни средства, изграждане на допълнителна инфраструктура и облагородяване със собствени финансови средства. Така инфраструктурата структурира кумулативни неравенства.

Нещо повече, изследователите в областта на социалните изследвания на технологиите ясно доказват, че **артефакти като транспорта и инфраструктурата съдържат в себе си определен тип политики и имат възможности да привилегирват едни групи и да изключват други. В този смисъл те са инструмент за производство на отношения на неравенства** [Winner, 1980:121 -136; Latour, 1988; Callon, 1986].

Използваните от мен методи са: включено наблюдение – няколко седмични обиколки из Драгалевци; визуален метод – фотографирах “обекти” в квартала; спонтанни разговори и целенасочени полуструктурирани интервюта с жители на квартала (интервютата са 12). Това, което обективът показва, а и впоследствие разговорите с хората, е хибридно съчетание на различни “дистинкции”, невъобразимо за западен поглед съжителство на социални контрасти, което изглежда парадоксално.

2. Драгалевци през поле-зрението на социолога: кварталът на контрастите Общинска инфраструктура / “частни улици”

Още при влизането в Драгалевци, а след това и при разходката из квартала, се натрапват огромните дупки по шосето и улиците, непочистения сняг⁴, пукнати тръби, от които се излива вода на пътя. За “нормални” коли (тип “Volkswagen” – [снимка 1] това съчетание от дупки и вода е убийствено, за джипове обаче това не е проблем. Край централните улици, всички в такова потресаващо състояние [снимка 2], от време на време се появяват пресечки, застлани с нови скъпи павеа, гладки и спретнати, с новоизградени бордюри и канали за оттичане на водата. Попитах жена, вървяща по една такава улица, що за улица е тази. Тя отвърна “частна”.

“Какво означава това?Ами какво, общината като не се грижи, ние се оправяме сами – няма да си трошим колите, я...Събрахме пари и си я направихме.Кои – съседите ли? Видях и други подобни улици, и те ли така са направени – по съседски? Ние тук от всички къщи събрахме пари. Ей онази (сочи една уличка по нагоре), я направи собственикът на най-горната къща (къщата е огромна, улицата води към вратата на оградата). То доста от богатите си направиха улици.”

Следователно, публичното пространство на квартала е “разграфено” от три типа улици – общински, “частно-кооперативни” [снимка 3], “частно-персонални” [снимка 4]. По част от т.нар. от мен “частно-персонални” улици хората се движат свободно, пред някои “тежки палати” с огромни дворове, има бариери и охранителни будки, което означава, че улицата си е само на къщата. Сигурно, за да се разхожда собственикът сам на спокойствие.

Ето така бедните си тичат/карат през дупките и локвите, съответно си амортизират колите; а богатите стигат по частните си улици до частните си къщи, запазвайки джиповете си. Неравенството е кумулативно – лоши улици, бързо износване на колите; хубави улици – здрави коли. Все пак общината се

⁴ Първото наблюдение е правено през зимата на 2008 г.

грижи за “социалната справедливост” защото и на богатите им се налага да карат по общинските шосета. Може би дотогава, докато не откупят цялата инфраструктура, не направят навсякъде хубави пътища, по които се возиш/ходиш само срещу такса или членски внос...

Долчинки, тресавища, пътечки

Но “пътната” инфраструктура предлага още по-голямо многообразие. За да се стигне до многото и различни, пръснати из квартала къщи, човек върви по споменатите вече общински и частни улици, сред долчинки, баирчета, дерета, ливади, и сред огромна площ, за която се твърди, че е тресавище. На него е забранено да се строи - и поради тази причина, и защото има защитен вид рядка висока трева. На друго място пък ми разказаха, че има опасност да пропаднат няколко големи затворени къщи в дерето. Но това, разбира се, не спира строежа. Как укрепват къщите си, за да не пропаднат, питам се аз, но тресавището мълчи [снимки 5 и 6].

Публичен/частен транспорт

Сред това многообразие на “пътища” се открояват следните транспортни средства. Публичен транспорт – рейс 64, който минава на 17 минути, и рейс 98. Последният тръгва от София в 10.30, от Драгалевци за града – в 11 и малко. Маршрутки - № 21, 40, 25, 41, като на интервал от 5 до 10 минути може да се хване някоя от тях, но понякога много закъсняват. По мои наблюдения те са значително по-използвани от автобусите.

Разнообразни коли – от раздрънкани Москвичи и Лади, през умерено стари западни коли, до най-люксови Мерцедеси и БМВ-та – предимно в сребрист и черен цвят - и огромни ландроувъри, прелитащи над дупките като много силни крилати коне.

Тъй като в квартала се строи почти навсякъде, има и много камиони и бетоновози.

Има къщи, до които може да се стигне само пеш – там, където живеят щастливите и волни роми....[снимки 7, 8, 9].

Уединение/застрояване

Като предимство на живота в Драгалевци се изтъква уединението, чистият въздух и гледката към София. Заради това най-богатите къщи имат доста големи дворове и доста високи огради. Над тях обаче вече надвисват горните етажи на новостроящи се блокове. Всяко свободно място започва да се застроява, постепенно гледката изчезва от появилата се изведнъж сграда пред старата вила/новата къща, заместена от гледането в “собствения двор”. Ако бъдещият собственик настоява да има гледка и да не бъде гледан от други, трябва да си купува парцели все по-нагоре и нагоре по склоновете, далеч от кварталния център, далеч и от улиците, далеч от градското осветление. А това означава, че гледката и усамотението стават много скъпо струващ лукс, защото, за да си ги осигуриш, наред с други елементарни инфраструктурни удобства, трябва да построиш къща, да прокопаеш собствена септична яма, да прокараш вода и електричество, да си направиш частна улица със собствено улично осветление (една от частните улици си имаше такива частни улични лампи). Чистият въздух обаче засега е безплатен, но и той е на изчерпване... [снимки 10, 11, 12].

Селската общност и отчужденият квартал

И така, в момента кварталът е нашарен от големи къщи, полускрити зад големи огради, наред със селски къщи със селски дворове, вили от социалистическо време, сгущени в гората. Човек остава с впечатлението, че новозаселващите искат да се скрият зад оградите си, да не натрапват името и биографиите си – няма имена на големите порти, както и на пощенските кутии. За сметка на това има видеокамери, които следят минаващите край къщата. Докато вървах по усилено застрояващата се улица от снимка 11 зад мен вървеше охранител, който гледаше с известно подозрение, като видя че се отклонявам по една улица, той зави по друга, отчетливо открояваща се частна улица [снимка 4]. Както казах, някъде има и охранителни будки и бариери. Общото между новите къщи, застроени в най-различни стилове – като мини Петродворец или като крепост с бойници, или в съвременен стил, или в неовъзрожденски – е като че ли скритото желание те да са уютни убежища на хора, които искат да се скрият от очите на другите, да запазят анонимност; да се изолират. Те изглеждат като апотеоз на английската максима “Моят дом е моята крепост”.

Същевременно се вижда, че селото е живяло общностен живот. На старото читалище откривам плоча с имената на дарителите – наред с фамилиите си седят фамилиарните обръщения към тях, те не са г-н еди кой си, а Сандо, Дано, Найдо и т.н. Селото има футболен отбор от 60 години. На една стара барачка все още седи стар кован надпис „Ковач”, срещу която обаче е предвидено да изникне китно лъскаво блокче. И досега в централните улички, където са повечето по-стари селски къщи, си има селски кръчми, в които готвят превъзходни домашни ястия, хората се познават и даже пият на вересия. В кръчмата освен бира и ракия предлагат само шкембе чорба, руло Стефани и боб. Но това е май позагълхваният живот на селото. Насреща му застават големите огради с видеокамерите [снимки 13, 14, 15, 16, 17].

Бедни, но щастливи/ богати, но мъртви...

Жилищният пейзаж съчетава най-разнообразни архитектурни видове – богати домове под формата на палати, крепости, модерен стил с фонтанчета, беседки, барбекюта, вероятно огромни частни градини, дори и мавзолеи-пирамиди – „Къщата на Рамзес 2”; селски къщи със селски дворчета;, тип планински вили, закътани в гората; нови тържествени блокове, наред със запуснати бараки и разградени къщи, от които обаче се чува глъч.

Най- прекрасният (и тъжен) контраст за мен бе съжителството на две сгради, разположени една срещу друга на едно пътче. Едната е голяма, белокаменна и добре оградена къща, пред която е имало охранителна будка, бариера и частна улица, но няма никакъв признак на живот. Хората от селото казват, че била на Илия Павлов, или “на някой като него, когото го убиха...”. За нея е залепена стара неизползваема барачка, а насреща е разградената къща на роми, от която изскачат, гонят се, тичат две ромчета...Появява се и майката и се запиляват някъде из тресавището [снимки 9, 18,19, 20]⁵ .

Ето какво е Драгалевци за жена, живееща там:

⁵ Наблюдението е проведено на 17.02. 2008, неделя, от 11 ч. до 16 ч. и обхваща една голяма, но не цяла част от кв. Драгалевци.

„Въобще не може този конгломерат от толкова много хора - един да гледа кокошки и да ги пуска по улицата нали, друг да гледа овци, трети овце и крави и да ги мъкнат да пасат по стадиона, това е-е-е върхът - - значи цяло лято кравите им пасат на стадиона. Тва на кво прилича? Тва въобще квартал ли е и въобще за кво говориме? Или Драгалевци е квартал на София и ще отговаря на всички изисквания,или.. е село или не е село.....Еми-и за мене (Драгалевци) е просто една пълна измислица. Такова нещо няма, това по света не може да бъде обяснено, просто по никви критерии не може да бъде обяснено. Има да речеме, аз не знам на колко процента може да бъде разделено...има хора, които там си живеят, напр. такива като нас, нямат друго жилище, там живеят цялогодишно; има хора, които са си ги дали под наем къщите, нали, на чужденци, просто това им е имот, но не живеят те там...; има хора, които, примерно, си използват къщите за вили - ходят там само лятото. Над нас има 2-3такива къщи; а-ммм всякакъв тип има; т.е. ни е курортно селище, ни е вилна зона, нито е село - да си гледат овце, кози и крави, нито е квартал, в който постоянно всички живеят, ми е едно нищо.... па дори да се изтеглиш по оная улица нагоре там, с канала, дето си изсипват и гумите вътре, и дюшеци, и всякакви боклуци в нещо като река, която отива до никъде, тя свършва просто-о, бе мръсотия до шия”(Л.П.– к.м.)

Очевидно това описание не може по никакъв начин да „пасне” на теоретичните визии за модерен капиталистически град, така както го откриваме и в текста на Херберт Ганс [Ганс, 2002] и в цитирания по-горе текст на Пиер Бурдийо. Драгалевци бива представян като „един от най-престижните и скъпи квартали на София”; но той не е градски квартал, защото по улиците се разхождат кокошки, овце и крави. Не е градско място и по инфраструктура защото урбанистите твърдят, че развитата инфраструктура и градът взаимно се предпоставят и обуславят. Не е и предградие за средна класа и богати, защото в него живеят различни разнородни групи. Точно тази разнородност показва, че не е вече и село. В него не се открива връзка между социално и физическо пространство, няма социална хомогенност; това е пространство на различието.

Максима на Бурдийо е, че е необходимо да се научим да мислим парадокси. Ще се опитам да разсъждавам върху това как стават възможни социалните контрасти и какви последици ще има неравностойното съжителство за преживяване на социалните неравенства?

3. Как стават възможни социалните контрасти – за хибридизацията на село-квартал-вилна зона-предградие

Характерна за българското общество през последните 130 години е бързата смяна на различни социални режими. В периода след Освобождението България стартира като дребнособственическа селска страна и започва да се модернизира чрез либерално-капиталистически модел. През 1944 г. все още 80 на сто от населението ѝ е селско, наложеният комунистически режим радикално сменя съществуващият дотогава елит и ударно и волунтаристично индустриализира и урбанизира страната. След 1989 г. се налага отново либерален модел, със спецификата на посткомунистическо наследство и в условията на едно вече глобализирало се, консумативно, информационно общество. В рамките на 130 години – три епохи. Тази въртележка на режимите препяства стабилното структуриране на социални неравенства, постоянно прекроява, сменя социалните йерархии, което прави възможно съжителството на различни

социални групи в едно обособено физическо пространство. Такъв е случаят с квартал Драгалевци.

На територията на Драгалевци в рамките на 100 години ясно се откроява, а и досега се вижда, бързата смяна, а оттам и наслагване на тези три различни епохи.

Първата е тази на традиционното село. Драгалевци би следвало да е едно от най-прочутите български села в света, тъй като то е антропологически терен и обект на анализ на известния американския социолог Ървин Т. Сандърс. Той е изследвал живота в Драгалевци през 30-те години на миналия век и е издал на английски през 1949 г. книгата си *Balkan Village*, която става много популярна. Не случайно Сандърс наименова книгата си „Балканско село”, защото той разглежда Драгалевци като типологичен случай, показващ „устойчивостта и слабостта или силата на една селска общност, където промените се дължат не толкова на насилие, колкото представляват последица от бавните, но неизбежни процеси на времето” [Сандърс, 2006:5]. Драгалевци през 1934 г., според отговорите на драгалевчани е „около 300 къщи”, а според преброяването от 1934 г. е 1669 души, от тях голямата част – 75 на сто, според Сандърс, са „селски стопани, т.е. собственици на недвижими имоти” [пак там:15], като под имот се разбира къща с двор и земя - притежавали средно 75 дка земя. Към селяните Сандърс добавя „още две трудови групи: интелигенция и занаятчий”, както и групата на циганите калайджии, които „въпреки ниското си социално положение изпълняват полезна функция за обществото”, според Сандърс, но драгалевчани, ако искат да обидят някого, го питат „А бе, ти циганин ли си?”. Сандърс смята, че **тогава няма съзнание за драстични неравенства, всяка група се радва на уважение, без циганите, селото е сравнително хомогенно.** Сандърс описва типична селска общност, на прага на модернизацията, но все още запазила обичаите си, живееща по съседски и по селски солидарна. Инфраструктурата е като на традиционно село. И досега някои от къщите са селски и в тях живеят „коренните” жители.

Втората епоха е тази на социализма, по времето на който селото вече е квартал на София. Частната собственост е унищожена и заменена с кооперативна, като част от хората продължават да се трудят в селското стопанство, но в ТКЗС; друга част започват да работят в заводите, но да си живеят в Драгалевци. Градът започва да „нахлува” в селото чрез представителите на соцелита – то става вилна зона на престижни групи – на партийния елит, членове и кандидат членове на Полибюро на БКП, както и на издигнати „членове” на групата на т.нар. художествено-творческа интелигенция, лекари, учени и прочие хора с висок културен символен капитал. От реконструираната през интервютата история на Драгалевци по времето на социализма не може да се твърди, че социализмът е довел до ускорена модернизация. Безспорно има модернизационни ефекти, но тъкмо защото като вилна зона то е ценно със своята природа и вероятно привиждан като „естествен” живот, селото „надделява” над градския квартал (модерна инфраструктура се изгражда в урбанизираните придатъци на индустриалните зони) и се запазва селската инфраструктура – без канализация, лошо водоснабдяване, липса на модерни улици и пътища.

След 1989 г. настъпва отново радикална промяна – започва времето на неолибералния капитализъм, при който доминиращият дотогава политически капитал отстъпва на икономическия, кооперативната собственост се разпада и се връща частната, в началото на прехода се разгръща силна неформална, дори „сенчеста” икономика, която води до бързи „удари” и лесно богатство. Купувачите през 90-те са т. нар. мутри, представители на нелегитимния сенчест бизнес – защото мястото е хем близо до София, хем уединено, в него няма патрулки и полицейско управление. В момента вече строят къщи и богати хора с легитимно придобито богатство – защото място е в полите на планината и има чист въздух. „Новите богати”, съвсем в духа на обособяването на луксозните градски предградия, търсят уединение и бягство от шумния градски живот, а и възможности за построяване на „класическа буржоазна” впечатляваща еднофамилна къща – знак за новия им статус. Драгалевци им предлага това, а има и символическа ценност от времето на социализма. Част и от предишните вилджии решават да оползотворят символния капитал и да се заселят постоянно там. Друга част, най-вече представители на социнтелигенцията, не издържат на пазарната конкуренция, обедняват и напускат. В изоставените къщи се заселват роми. „Коренните” селяни като цяло живеят в същите къщи, в които са си живели преди, въпреки че за част от тях промяната дава шанс – земите им се връщат и те започват да продават парцели или да строят. Бившите работници - „пришълци”, нямат този шанс и особено ако са възрастни, започват да обедняват. Но, тъй като в квартала много се строи, започват да приивждат работници от обеднели деиндустриализирани части на страната, те живеят във фургони.

И така, сега в Драгалевци живеят обеднели социнтелигенти; заможни мутри, завършили спортни училища, заедно с охраняващите ги бодигардове с бронжилетки; други охраняващи, само че от фирми и със знаци за легитимност; бивш премиер на България и настоящи политици; нови богати; бедни роми; справящи се с живота кореняци-селяни; много строители от цялата страна, спящи във фургони. Инфраструктурата си остава същата.

Всъщност на територията на Драгалевци откриваме хибридно образуване от компресирани се три различни типа социалност, в които доминират различен тип социални актьори. Подобно явление, според мен, описва Ернст Блох за Германия през 30-те години на миналия век: „...за първи път под формата на *Ungleichzeitigkeit* - несвоевременна своевременност - се смесват измеренията на града и на провинцията: забързаното, изпълнено с глъч време на работници и бизнесмени, по-спокойното и плавно течащо време на средните класи, дълбокото неравномерно време на лишените от собственост и почти неподвижното време на селяните. Времена, които до вчера са били разделени и следователно поддаващи се на управление, сега се явяват на Блох в своето съединяване и сливане в рамките на една единствена кипяща от вълнения пространствено-времева арена.” [Бономи, 2005:76]

Историческият преход от традиционното село с беден планински поминък към създадената през социализма с постановления вилна зона и накрая до крайградски квартал на новобогатите се отлага и пространствено в опозициите на хетерогенното общество в днешното Драгалевци. Така то се оказва доста по-различно от класическите западни образци на връзката на социалните общности

и пространството на населяването. В Драгалевци не се открива социалната хомогенност, характерна за кварталите на модерния капиталистически град, напротив, то е място на съжителство на различни социални групи. При това Драгалевци не влиза и в класическите социологически „етикети” за социални топоси – то не е село, но не и предградие и квартал в смисъла на урбанистичните изследвания. Това място е разнородно, нито това, нито онова, пъстра и еkleктична смесица, хибрид.

Тъкмо заради наслагването на трите епохи, свързани с различен тип ресурси, това социално пространство на различни актьори все още не е йерархизирано, защото в него се сблъскват, противодействат различни капитали - икономически, социални, символни. А в момента текат и динамични процеси на (пре)структуриране на социални неравенства, изключително интересни за изследване.

Значимите за мен въпроси, на които тук търся отговор са:

Как се структурират неравенствата?

Върви ли се към хомогенизация на социалното пространство и ако да – към каква?

Как съжителстващите толкова различни групи преживяват себе си спрямо другите?

В следващата част ще разгледам как инфраструктурата допълнително засилва неравенствата.

4. Инфра-структуриране на неравенства

Драгалевци – забравеният от властите квартал

Като цяло всички интервюирани от мен жители на Драгалевци, независимо от статуса си, оценяват инфраструктурата в Драгалевци като ужасна във всички нейни компоненти. На първо място като най-значимият проблем поставят канализацията, но след това се изброяват и пътища, транспорт, водоснабдяване, сметоизвозване.

„Значи за хората в Драгалевци нищо не се е променило, сега са станали още по-зле. В Драгалевци няма канализация, транспортът е отвратителен, чакаш часове, маршрутите са същата работа, това което получаваме като на пазар, като хранителни стоки е под всяква критика, иначе се водим баровски квартал – с най-големите данъци, с най-голям данък сгради, данък смет.” (М.С)

„Мръсните води текат по улиците, фекални води по улиците, не могат да се спрат, няма канализация...” (К.М.)

„По-рано беше два пъти седмично сметоизвозването, сега гледам някой път хич ги няма, някой път веднъж седмично минават - пълна скръб... Транспорта е под всяква критика, по-лошо просто не може да бъде. Значи около километър и половина трябва да минеш, за да хванеш въобще някакъв транспорт. Тоя километър и половина аз лично го минавам всеки ден по два пъти, т.е. отивайки до там, до гробищата, минават горе рейсове, минават два селски рейса, които общо взето са на половин час, ако не на повече, някой път ги чакам по 40 минути. По-рано имаше една маршрутка 25, тя още я има де, но тя пък е (сmee се) на час, ако дойде-е и я чакаш просто-о-о – това е абсурд да стоя и да я чакам. Пътищата с-а-а-а, на нашата улица си събираме пари да си поправяме дупките...” (Ж.М.)

И т.н., и т. н.. Няма човек от интервюираните, който да не се е оплакал от инфраструктурата. Описанието плаши до степен, че се чудиш защо тия хора

живеят там. Има воня от канализацията, електричеството спира, водата спира, пътищата, особено през зимата, са под всякаква критика.

„Не ходиш така по нанагорницето и после по задник надолу, нали и ей сега като е такова времето аз падам по три-четири пъти докато стигна до спирката” (Ж.М.).

При това, пред тази инфраструктура в някакъв смисъл всички са равни, дори „на баровците децата, всичките, живеят тука, горе има една частна градина и вече не може да се мине по Лешникова гора и всичките отидоха при Борисов в дома за деца, а бусовете ги чакаха тука. Изобщо не могат да се качат.Изобщо.” (М.С.)

В този смисъл, жителите на „престижния квартал Драгалевци”, независимо колко са бедни или богати, не просто не се чувстват привилегирани и защитени, а точно обратното – те се чувстват пренебрегнати, неравноправни спрямо останалите жители на София, защото са изключени от градската инфраструктура и в този смисъл от градския начин на живот. Често пъти няма яснота кой е виновен за това, но голяма част от обясненията засягат тоталната незаинтересованост на общината и различните институции. Нещо повече, твърди се, че „на тях им е изгодно да е така”, защото проблемите им осигуряват работа – щат, а и могат да изкарат нещо допълнително.

„Но общо взето е направил общината недостъпна.....Всичко е някъде нагоре по етажите. Отиваши, подаваши една незнайна молба, чакаши незнаен отговор, незнайно кога идват, но то на повечето места вече е така. Така че в т’ва отношение специално с канализацията и улиците, наистина... има какво да се иска. И: А кой може да го оправи? Р: Ами т’ва е общинска грижа. Значи общината е...тя сключва договори и отдава тези, поддръжката на тези улици към определени фирми.” (А.Н.)

„Викаме общината да дойдат и те казват – това не е В и К, това е подпочвена вода. Ние не носим отговорност. Хоп измиваме ръцете, сядаме на колата и си заминаваме..... И като отидеш, аз мен ми се наложи кога си уреждах документите за магазина, отивам в община Витоша, еми то им тежи да работят, то просто им тежи да работят.”(М.С.)

Един от интервюираните експерти също сподели, че община Витоша има славата на най корумпираната в София.

Всичко това може да се обобщи в две главни следствия.

Първото – Драгалевци се превръща в свободна зона, в зона, в която регулацията присъства само фиктивно, по подобие на улиците, които ги няма, но в градоустройствения план присъстват в пълно описание, с отстояния между огради и тротоар и т.н. и т.н. Както казва един респондент „Тая Община не знам кво прави освен да събира данъците.” (Ж.М.) Впрочем подобно оттегляне на държавата и изоставяне на един квартал е дефиниция за гето, според Пиер Бурдийо. Очевидно обаче, че Драгалевци не се мисли като бедно гето.

Второ – поради преднамереното или не отсъствие на общината и всякакви други контролни органи, в очите на почти всички респонденти, това е своеобразно условие за формиране на различни стратегии за справяне с проблемите на средата и на съвместния живот. Именно в тези лични или колективни стратегии се разкриват различните социални неравенства.

Транспорт

Особеностите на квартал Драгалевци, т.е. относителната му отдалеченост от София (не само от центъра, но още повече до далечни квартали на града, най-вече в западната и северна част), както и лошата му инфраструктура (ужасни пътища „които приличат повече на дерета” (С.Б.), напомнят на „навлизане в

пещера” (М.П.), трудно поддържане, дупки и свлачища, течове на вода и кал отвсякъде. „В Драгалевци навсякъде тече.”(М.П.) предизвикват не само физическия проблем с придвижването до града. Разбитата инфраструктура, дори по-точно е да се каже липсата на такава, **буквално разделя хората на социални групи и подсилва съществуващите социални неравенства**. Ако според Бурдийо социалното пространство отразява диспозициите между групите и отношенията на зависимост и власт, то за случая Драгалевци може да констатираме обратното – **физическото пространство (вкл. и в аспекта на неговата нерегулираност и некултивираност) не само отразява подобни диспозиции на неравенства, но и създава такива**.

Най-ясно изразеното неравенство е между пътуващите с обществен транспорт и тези, които пътуват с частен.

Социален статус и дистанции

Един от методите за удържане на различните разкази на респондентите за транспорта, бе и ние самите като изследователи да се возим с него. Както с публичен, така и с частен. Описвахме подробно честота на автобусите, маршрутките, време на придвижване от една точка до друга и общо време от началната точка до Драгалевци и обратно. Също така се стараехме да разнообразяваме различните места, от които тръгнахме или към които се връщахме, с почти всички видове транспорт, които водят до и от Драгалевци. Целта на всичко това беше да си изградим своя референтна рамка, която да ни ориентира в интервютата, както и да „преживеем” различните разстояния и начини на придвижване, които са ежедневие за нашите респонденти. От общо 8 отивания и връщания с публичен транспорт, от най-различни точки на тръгване от София (от Дружба, Плиска, Завод Електроника, Младост, Изгрев, Центъра) и обратно, нямаме нито едно отиване което да е било по-малко от час, а при връщанията – по-малко от 1 ч. и 30 минути, включвайки и чакането.

От друга страна, при пътуването ми с Мерцедеса на един от респондентите до центъра на Драгалевци, стигнахме за не повече от 20 минути. От квартал „Изгрев” с Опел Вектра ми отне не повече от 30 мин, при снежна буря, а смея да твърдя, че с джип, същото разстояние щеше да бъде изминато за двойно по-малко време.

Проблемът частен-публичен транспорт може да е съществувал и преди, но едва ли е бил толкова значим, колкото сега. Докато до 1989 г. и дори малко по-късно Драгалевци е преимуществено вилна зона, придвижването до него и до София е ограничено и неинтензивно. Защото, както местните жители, така и вилджииите, дошли през летния сезон за почивка, рядко пътуват до големия град. „*Рейсът от и за София напомняше на междуселски рейс*”, твърди М.П. А пък преди 45-та година, както казва Петър Мирчев в книгата си „София тъжна и весела”, пътуването с трамвай № 6 до Княжево (най-близката точка до Драгалевци и в този смисъл единствен публичен транспорт) по детски наивно се нарича „експедиция”[Мирчев, 1978 :133].

Но след 1989 г., когато Драгалевци става по-скоро предградие за хора, работещи в София, но живеещи и преспиващи в Драгалевци, т.е. **с принудителната мобилност на населението, инфраструктурата и транспортът се превръщат в основен социален, а и личен проблем**. „*Идването до тук е-е... проблем за човек, който не е мобилен, човек, който не е*

независимо мобилен...в смисъл, който няма кола.” (Д. С.) Дори може да се каже, че за подобен тип хора „това място е почти недостъпно” (пак тя). Мобилността и липсата на такава, като две крайности на постмодерната социална диференциация [Бауман, 1999:199], бидейки признаци на глобалния мобилен елит и на уседналите изостанали групи, социологически се откриват и тук, но вече като **специфично българско следствие на бездействието на един конкретен адресат – държавата и нейните институции, които съзнателно или не са занемарили инфраструктурата на района.** Проблемът не е в това, че новите елити, населили квартала през последните години по принцип пренасят и тука характеристиките на мобилния си стил на живот, в контраст с другите обитатели, а че **условията на инфраструктурата засилват техните технически, икономически и символни ресурси за сметка на останалите.** Защото, ако лошата инфраструктура се преодолява относително бързо от онези, които разполагат с мощни автомобили и джипове, то тя се оказва непреодолима пречка за движението на онези, които разчитат единствено на обществения превоз. Тъкмо поради това тук се появяват две основни групи хора.

Първата е тази на богатите, при които наличието на мощни собствени превозни средства (при това повече от едно), защото както казва С. Б.

„Всеки човек в една къща там трябва да има поне две коли, за да може единият да кара децата, другият, примерно, да ходи на работа”), **не полага Драгалевци като далечно място, а го прави привлекателно за живеене, тъй като „не е далеч от центъра”**(С.Б.) Притежаването на такива лични средства за придвижване се преживява от останалите хора като социална поза и демонстрация на престиж. От страна пък на богатите това е въпрос, както на удобство, така и на понякога неосъзнато социално дистанциране от бедната тълпа по рейсовете. Дори не много заможната студентка Д.С., която спомена, че се е возила не повече от 10 пъти с автобус казва:

„А рейса беше... не мо'а ти кажа на колко години, но поне двајсе и много стар, малък, миризлив, със сяк'ви човешки... м-м... слюзести-и няк'ви ужасни неща, миризми и такива подобни. Пълен беше пълен с хора, които миришеха и-и излъчваха лоша енергия и лоша миризма”. По-нататък обаче и тя преживява социалната дистанция от още по-богатите – тези с най-луксозните автомобили.

„Всичките тези коли които движат постоянно, всичките физиономии в тях, в тези супер, супер скъпи хай-клас коли, тези хора, които някак си на по 20 години, там, мацки на по 15-16 години, които карат, те не са представителна извадка за софиянциите и за българите, примерно, по принцип” (Д.С.) И още не може да не дразни това, че „Едните карат някакъв, напр. огромен джип нов, а другите, да речем, карат някаква кола на 20 години”. В подкрепа на това **интервюираните изброяват явно впечатляващите мнозинството марки коли на новобогаташите – „джипове, голфове, БМВ-та”** (Д.С.), „с огромни джипки пътуват” (М.С.); (С.Б.) „пътувам с джип”; (А.Н.) „пътувам с Мерцедес Е-200”; „някакви Скорпио коли много бързо се излиза, много бързо се влиза.” (С. Б. за Пашата) и т. н.

Като цяло картината тук не е по-различна от тази навсякъде из страната. Но с оглед на мястото, това променя тотално преживяването на пространствените дистанции за различните групи хора. **Ако за обикновения човек е нужен „поне един час” за да стигне до София (което прави големия град**

отдалечено и трудно достъпно място), дори за повече (с градския транспорт се стига „минимум час и половина в едната посока минимум и час и половина в другата” – С.В., Ж.М.,М.С.), за новобогаташите то е „на един хвърлей разстояние”, „За десет минути си до центъра” (С.Б.) Затова те определят като предимство на квартала неговата близост на града. **Така обективно един и същ отрязък от пространството се преживява от различните социални групи едновременно и като твърде дълъг и трудно проходим, и като много къс и бързо преодолим.** Тази игра на дистанции, както нееднократно отбелязваме, придава определен социален смисъл на самото Драгалевци. За богатите то се оказва както място, достатъчно близо до София, с оглед на бизнес контактите и комуникацията, така и достатъчно отдалечено, не само защото така смятат много от живеещите, но и поради спокойствието и недостъпността от погледа на държавата, ако това е целта на самите елити.

Втората група хора са тези, които ползват услугите на градския транспорт и редките маршрутките. При условие, че разписанието не се спазва, че „от три курса на автобусите – два се спестяват” (М.П.), че при най-малки влошавания на времето стават огромни задръствания, че маршрутките се движат единствено ако им е гарантирана достатъчна клиентела (затова вечер и в почивни дни са твърде редки), **обикновените жители преживяват квартала като трудно достъпен, като много отдалечен.** Те съзират в това определено ограничаване на свободата си. „Зависим си от всяко твое желание да се махнеш от това място, ако нямаш кола.” (Д.С.)

Като следствие от посочените разлики между групите могат да се констатират и **два типа преживявания за изолация.** За бедните това е един вид **насилствена изолация**, едва ли не държавна принуда да си останат на мястото. По особен начин това се отразява на често маркираната опозиция между града (София) и Драгалевци. Драгалевци е тук горе; онова долу там е градът. Самото Драгалевци в тази перспектива е проблемно, домодерно, напомнящо на отдалечено и трудно достъпно гето. Възлов индикатор за местоположението на квартала е, **че е далече.** В езика на социалната символика това означава и че е сякаш „извън държавата” или нормалния живот. Заради това се появяват и агресии спрямо общината, че не си върши работата: „Няма мърдане, баба не може да излезе ни за пенсия, ни за ток, деца – няма такъв филм. ... Викаме общината да дойдат и те казват - ние не носим отговорност.” (М.С.)

За богатите – обратно, изолацията е вид **самоизолация**, дори с привкус на самогетоизиране, доколкото онова, което останалите преживяват като граница и затвореност винаги може да се прекрачи и преодолее. В строгия смисъл на думата това е и опозиция на една реална и една по-скоро фикционална форма на изолираността. Тази ситуация не може да не се преживява като аспект на социалното неравенство при натрапващото се сравнение между възможностите, които различните групи притежават.

Възрастови диспозиции към отдалечеността

Описаните по-горе два типа на автомобилизираните богаташи и по-бедните, ползващи градския транспорт, очертават само общата рамка на отношението на пътната инфраструктура, транспорта и неравенствата. Допълнително обаче тези **отношения се усложняват от възрастовата структура** на населяващите квартала. Потвърждава се тезата на Ганс за **значението на етапа от жизнения**

цикъл, в преживяването на квартала, в който живееш, в случая – Драгалевци.

От една страна за **най-възрастните**, особено вилджийи-пенсионери, местни и други, честото пътуване до София и обратно не е проблем. Търсеци тъкмо изолацията, чистия въздух, зеленината, спокойствието, подобни хора сякаш с възрастта пренебрегват неудобствата на лошия транспорт и пътища. „Да, има неудобства, но той вика, аз съм пенсионер, какво толкова ми трябва? **Много важно, че един ден в седмицата ще чакам един час автобуса.** От тая гледна точка той е доволен от живота си.” (М.П.) Други са в предпенсионна възраст и заниманията им в града стават все по-спорадични. „Няма какво особено да правя в центъра. А и честно казано нямам и желание да слизам често в центъра.” (М.П.) „О, аз ходя в София само при хубаво време.” (Б.Д.) Изработва се идеология на самоизолацията: „Защо да слизам в София, тук ми е добре.” (Д.Н.)

За работещите в активна трудова възраст, отдалечеността на квартала е значим фактор. За тези, които пътуват с публичен транспорт до София, отдалечеността е огромен проблем. „Но специално транспорта е някакъв ужас... не искам да карам кола, искам да ходя с градски транспорт, но поне нещо нормално да има а не тия рейсове да ми се мъкнат на по 40 минути, при положение че рейс 64 върви от Хладилника през Драгалевци, Бояна до Центъра по Хигиена и обратно..., ми те са пуснали два рейса сигурно в движение, това е безумие...Просто е ужас и това е, има хора, винаги е препълнена, едва успяваш да се качиш, като дойде препълнена и хората остават и въобще не могат да се качат...” (Ж.М.)

Местните жители предпочитат да работят в Драгалевци и една от причините за това е, че София им е твърде далеч. „Аз работя тука...И живея в Драгалевци. **Не пътувам с градския транспорт – разгеле...** просто не пътувам... Не ми се налага да пътувам...” (М.С.) „Тя, ако пътуваше щеше да идва у един часа на работа”, допълва друга шопкиня. „Това, ако ходиш на работа трябва да тръгваш поне час и половина по-рано за да стигнеш, ако си от осем и половина, ти шест и половина седем максимално да се изнасяш от тука...Не става, не става. Просто не става. И се сърдят хората, е как няма да се сърдят, ами ти си направил 1 лев билет, ами тя жената кат се качи в рейса, тя умряла от студ бе, тя не може да си каже името.”

Както казах обаче, за **богатите работещи в града, отдалечеността не е проблем, а дори е предимство** и положителна характеристика на квартала, точно както светло е описван по сайтовете за недвижими имоти.

Що се отнася до **децата**, тук положението е двойствено. От една страна, мястото е идеално за малки деца, които могат да бъдат гледани от своите баби и дядовци. „Адски удобно е да си отглеждаш децата там – на зелено, на чисто, под контрола на много роднини, в затворено пространство, но не и в затворена стая или апартамент. Има къде да търчат, има къде да се нагълтат на въздух, далече са от шосе, далече са от каквито и да било опасности, движение също няма”- казва М.П. „Но когато имаш баба и дядо в Драгалевци от детска градина нямаш нужда, та това е едно от предимствата на Драгалевци.” (М.П.) „Преместихме се тук заради децата, заради чистия въздух.” (Ч.Г.)

Няма проблем за отглеждането на децата и на най-богатите. В квартала има няколко частни детски градини, някои от които много луксозни, със специална храна, превоз, детски учителки, знаещи чужди езици. Очевидно е също така, че и голяма част от тези градини не са по джоба на голяма част от местните хора – „за по 400 евро на месец без храната и превоза” (Д.С.). Впрочем при

едно от наблюденията, попаднах на малка детска градина, с въоръжен пост отпред в черен джип, при което охранителят (облечен в черно и с очертаваща се под блузата бронезилетка) като забеляза, че се приближавам, светкавично си бръкна в джоба и видях, че хваща малко автоматично оръжие, по-голямо от пистолет със сигурност.

Едно предположение, не появило се от интервютата, би могло да бъде, че когато бабите и дядовците работят, **проблемът с придвижването на най-малките деца до детските градини, става единствено проблем за бедните. Първо, защото за да се запишат децата в общинската детска градина трябва да се чака дълго и второ – защото, ако това не стане, децата трябва по някакъв начин да пътуват всеки ден в града.**

Това важи и за по-големите деца, които пътуват, за да учат в столицата. Проблемът не стои за основното образование, тъй като в селището има две основни училища. Тук отново богатите са облагодетелствани, тъй като разполагат или с възможност да изберат някое от частните учебни заведения в квартала, или да водят със собствени автомобили децата си в града. *„Моите ходят на друго място. Аз трябва да ги карам.”* (С.Б.) Останалите деца пътуват с обществен транспорт, като се отчита, както цената на билетите, така и условията на предвижване – *„да не мръзнат”* (М.С). *„Ама то с маршрутката ни идва по-евтино. Тя ако отиде с автобуса, с автобуса са 2 лева и 2 лева да се върне, са 4, в маршрутката дава 3”.* (М.С)

Пътна инфраструктура

Изследването многократно показва, че пътната инфраструктура е окаяна: *„...Значи-и едни дупки, които общината не оправяше толкова години, това са точно пред стадиона, а-а-а а-а, те бяха невероятни - просто по 30 сантиметра. Мъжът ми даже в една дупка му падна предната броня на колатаа..”* (Ж.М.)

В рамките на тази обща, окаяна инфраструктура, както вече казах, се появяват частни пътища, построени от новобогаташите. Впрочем голяма част от семействата, независимо от социалния си статус, полагат някакви усилия сами да подобрят инфраструктурата. Масова практика е да се бетонират малки пространства по границите на парцелите, за да могат колите да излизат на потрошените улици. Частното правене на инфраструктура сблъсква интереси на едни и създава проблеми на други.

„Имаше там при нас, един път се кооперираха да правят заедно и докараха едни камънаци отпред. Ама това се нарича трошляк и той е примерно с 86 ръба. Това е чукано от разни големи камънаци и това е отпадъка. Това реже гуми, пука гуми, не мога да ти опиша. Това е най-грубата настилка. Това е най-грубата постелка, като се прави настилка, това се слага отдолу. То е такъв едър чакъл. След това се насипва дребен чакъл и пясък и това се трамбова. Но едрият чакъл се пълни и се прави като основа на път за да не поддава и да има обтекаемост. Та заринаха с тоя трошляк, но тъй като понеже в Драгалевци навсякъде тече, се отмиха дребните и останаха само едрите камънаци и те в един момент заминаха нанякъде и напълниха канавките на тези, които са най-ниско.” (М.П.)

Социалните неравенства се демонстрират най-напред в по-големите пътни участъци, които богатите изграждат, но все пак не дотолкова дълги, че да бъдат общо ползвани. Новите хубави улици, са *„по-скоро тегели между старите”* (Д.С.).

Любопитно е също, че **социалната диференциация се отлага и в материалите или общо казано в настилките**, използвани за подобряване на инфраструктурата. Срещу **бетона, чакъла, смески от камъни и фуга, на не**

толкова заможните противостои **богатството на строителните материали** – най-вече **асфалт и павета на богатите**. Интересен е статутът на декоративните плочки и тротоарчета, тъй като са сравнително евтини, по-скъпи от чакъла и смеските, но значително по евтини от асфалта. (по думите на интервюирания експерт-архитект). Те не се употребяват по предвиденото им предназначение, за тротоари, а за точно обратното. Причините за това могат да бъдат най-разнообразни – както чисто икономически (евтини), така и контекстуални (просто няма тротоари или зони за пешеходци), но също така и символни, да изразяват висок статус и/или за да покажат взаимстваност от Запада, където наистина на места има подобни декоративни настилки, основно за входове или специални ленти за движение, напр. за колоездачи. **Парадоксът е, че улицата става тротоар, а тротоарът или го няма или е частна собственост**. Това се дължи на двойствеността между фиктивност и реалност, между нормативи и практики, тъй като реално няма улици, а само фиктивно - в подробния градоустройствен план. Със строенето на такава улица инициаторът на строежа, за своя сметка има право да нанесе промени в подробния градоустройствен план и така регламентирано по закон (ЗУТ) сам да конструира пространството и то напълно легално. А при липсата на контрол зеейва огромната пропаст между „на хартия” и „на паве”. *„Миналата година един новобогаташ, някакъв от Ловеч дойде и направи разкошна къща. И човекът плати от-до улицата, т.е. от входа до улицата. Но не с бетон, а с малко тротоарче, павета, малки бордюрчета, вкараха навсякъде шахти, контролни направи и така”*. (М.П.) **Това по специфичен начин противопоставя социално функционалността срещу естетиката на околната среда.**

Канализация, Водоснабдяване, Електричество

Общият проблем с канализацията се решава също така социално диференцирано от различните групи. При липсата на цялостна канализация, както и превантивното ѝ построяване преди новото застрояване, всеки решава проблема с входните и отходни води и мръсотия напълно хаотично и автономно.

Най-бедните слоеве от населението решават проблема с минимум средства и вероятно се оказват и най-големи замърсители на околната среда. Те отвеждат отходните си води директно в околните дерета и рекички. Екологията не е приоритет за бедността. *„Има съседни, които са си изкопали до дъждовната канализация да си отведат каналните води. Къщите си изливат, някои край реките, директно там. Направо една тръбичка си отвежда фекалиите в реката, а оттам към Южния парк на София.”* (С.Б.)

Други копят септични ями по дворовете си. В зависимост от възможностите на собствениците тези ями биват два вида – дълготрайни и краткосрочни. Първите се градят със *„суха зидария, в която течното отива в почвата, остава само твърдата маса, един вид, гъстата част”* (С.Б.).

Вторите, краткотрайните, пак по думите на интервюирания , са просто изкопани ями *„Всичкото си е вътре и ти просто отиваш и по-често го...Викаш машина да го изсмуче това нещо”*. Но и **по отношение на изсмукването социалното разделение е налице**. Голяма част от населението просто изчаква старите ями да се напълнят. После ямата *„се затваря, по някъв начин, бетонира се и след това се копае нова примерно, не знам.”* (Д.С.) Една интервюирана се оплаква, че вече няма в двора място, което да не е било предишна фекална яма. **Така**

дворът на бедняка постепенно се превръща в бивш клозет. По-богатите, напротив могат да си позволят периодично изпомпване на мръсотията и фекалните остатъци, като викат съответните коли и служители по-често. Следователно, от честотата на прочистване на фекалиите с помощта на службите може да се съди и за благосъстоянието на фамилията.

Показателен е диалогът между М.С., нейна приятелка (Р1), местна и мен (Л.П.): „(МС) *Една лайнарка взима 200 лева.* (Р1) *200 лева.* (МС) *200 кинта взима.* (Л.П.) *Леле, а колко често идва?* (М.С.) *Ами колко, ей оня трябва да викнеш..* (Р1) *Хе-хе-хе, еми колко акаш.* (М.С.) *Да. Зависи кви пари взимаш, колко акаш и така нататъка. Ха-ха-ха. Всичко е навързано.*”

Най-богатите, построили собствени палати или живеещи в луксозните кооперации могат да си позволят нови специални химически ями или колектори „*Те са, тия новите слагат повече тия химическите тоалетни..*”, (приятелка на М.С., местна) Възможно е обаче някои от тях да са си построили подобни от стар тип или пък да са оставили заварените. Всички интервюирани се оплакват от непоносимата воня на фекалии, особено през лятото и не на последно място течове от мръсотия навсякъде. Така и естествените канали – коритата на местните рекички, се оказват онази природна даденост, която замества липсващите канализации. Това, разбира се, води до едно своеобразно приравняване на условията на живот на бедни и богати. **Ако лошата пътна инфраструктура и отчасти проблемите в енергоснабдяването и водоснабдяването са относително решими с повече или по-малко инвестиции, то проблемът за каналните води и фекалии уеднаквява начина на живот на обитателите.** „*В смисъл навсякъде е по-о... до къщичките текат лайнца-а, всякви фекалии и така нататъка.*” (Д. С.) „*Да, кошмарно е. И такива аромати се носят – гледаш някакви палати, лежиш си в двора и ти мирише на фекалии.*” (С.Б.) „*...викат значи, е-е, вие сте от Драгалевци, значи баровците. Викам, ела ми на гости да видиш как смърди на лайна бе, сестро, ела ми на гости да виши.*” (М.С.)

Друг допълнителен социален проблем е, че **течовите възникващи вследствие на липсата на канализация облагодетелстват онези, които живеят на по-високите места в квартала (несъмнено това е луксозната част на богатите) и се изливат и замърсяват върху парцелите на живеещите подолу (най-често местни и по-бедни хора).** Но тъй като всички на практика живеят с малки изключения под някои други хора, то проблемът става всеобщ. **Така частното правене на инфраструктура сблъсква интереси, т.е. решаването на частния проблем създава по-големи общи проблеми.** Всяко ново застрояване в рамките на цялостно нерегулираната среда по принцип вреди на живеещите отпреди. Направиш ли си нова къща или блокче, то „*дърпаш от тока и водата на съседите*”. (М.П.)

Драгалевци е предвидено за вилно място. В разказа на М.П. най-ясно се описва ситуацията. Потреблението на електроенергия е било разчетено за сезонно пребиваващи по вилите си хора, които нямат нужда от големи електроконсуматори. „*Всичко това е разчетено за такива едни параметри, които са били валидни за преди 30-40 години, за вилата.... Т.е. за вила, за сглобяема къщичка, където няма да стоиш зимно време, няма да ползваш фризер, автоматична пералня. Ще отидеш там, ще пуснеш един котлон и три лампи и един малък хладилник и това е.*” Същото казва и К.М. „*Драгалевци е предвидено за вилно място. Вижте, по времето на социализма имаше ... за благоустрояването също член 52 от Закона за*

местното самоуправление, за самоуправлението. Благоустрояването на вилните зони ставаше за сметка на собствениците... Да, нали, изграждането на електромережата и там улици, канавки, отводнявания... Но имаше си до последно, че благоустрояването на вилната зона става за сметка на собствениците." Увеличаването на постоянно живеещото население претоварва електромережата. Токът е слаб, (крушките едва, едва светят), няма улично осветление, често стават аварии. „Всички кретат с някакъв много мижав ток.” (пак М.П.)

Тук отново се появяват форми на социалното неравенство, този път по отношение на енергоснабдяването.

Първо, има райони, най-престижната и желана част на Драгалевци, където „Никога не им спира токът...” (М.П.) Тази социална несправедливост е наследство от социализма, тъй като това са били местата на жилищата на „някогашините отговорни другари, които са били.... По имена сега не мога да се сетя, но да кажем, това са от ранг на министри, зам. министри, член на политбюро и т. н. ” (М.П.)

Втората, по-малко, но все пак облагодетелствана група е на тези, които са в състояние да си направят електропреносни съоръжения, които гарантират постоянен и силен ток в жилищата им. „Богаташите напр., някои от тях, дават луди пари и строят едни такива, временни, не ами... има едни такива мачти трафопостове”. (М.П.) „Черепя като му спре тока, лампите не гаснат, има си собствени генератори.” (Б.Д.)

Ролята на държавата за узаконяване на неравенствата

Привидно действията на енергоснабдяване са насочени сякаш срещу такива неравенства. Напр. при строеж на споменатите частни „мачти”, заместващи общите трафопостове, за да бъдат узаконени се изисква да снабдяват с ток поне още няколко абонати. „Можем да ти го утвърдиме, да ти го пуснем в експлоатация, защото така и така си го направил, но за да ти го пуснем и имаш ток ще трябва да зареждаш още пет шест човека. Няма смисъл да строиш мачти, защото ти набутват още няколко абоната”. Но зад това привидно изравняване на възможностите по отношение на инфраструктурата, всъщност държавата я парцелира с оглед на ресурсите на едни или други групи. Защото, по същество **вместо същинското уравняване чрез създаването на цялостна, регулирана електромережа, водоснабдяване, канализация, пътища и т.н. държавата запазва монопола върху природни и създадени ресурси и суровини (вода, ток и т.н.), като заедно с това узаконява и приватизирани форми на достъпа и ползването им.** Това е феномен на едно своеобразно **приватизиране на приватизираното под флага на някакъв тип експроприация.** Същото се наблюдава и при водоснабдяването. Ако някой си построи собствен водопровод, защото общината не се е погрижила за общия, то Водоснабдяване (според М.П.) отказва да пусне вода по него, ако не бъде заплатен допълнително. Към това трябва да се прибави и подозрението, че всичко това се прави не само защото е по-лесно и не изисква икономически вложения, а и заради възможна корупция и злоупотреба на общински и държавни чиновници, които дават в крайна сметка разрешителните документи за всяко подобрене. Така чиновническият рекет по същество обслужва приватизирането на инфраструктурата.

Инфраструктурата и изравняването на неравенствата

Един от най-интересните резултати от изследването е, че успоредно с наблюдаваните и преживявани неравенства с оглед инфраструктурата, тя по специфичен начин благоприятства и за тяхното нивелиране и изравняване.

Напр., съсипаните пътища и коловози, повреждат не само луксозните автомобили, но и старите трошки на по-бедните обитатели. Дори в известен смисъл, както казва една от интервюираните – „*по тях могат да се движат само такива коли, за които да не ти е жал че се чупят*”. Така, по един особен начин луксозното возило се приравнява с неугледния, евтин стар Москвич или Лада или в по-модерен смисъл Опел и Форд. Голфът все още носи друго символно значение. В тази хаотична и мръсна среда в крайна сметка и лъскавината на новата кола се заличава от калта и мръсотията. Същото се отнася и до принудата на всички (с малкото изключения, за които говорихме) да дишат мръсния фекален въздух, да газят общата кал, да ползват слабия ток. Когато фекалните води от канализацията наводняват една новопостроена луксозна вила, те заедно с това сякаш стопяват и социалните различия. „*Като влезнат в лайната всички са равни и омекват.*” , казва М.П. Защото, от една страна богатите също преживяват онова, което и по-бедните и по-стари жители са преживявали, а от друга става ясно че „*и да имаш много пари , нищо не можеш да направиш*”. Това се отлага и във взаимоотношенията между по-бедни и по-богати съседи. На няколко места в интервютата се споменава за постепенно изглаждане на отношенията. „*В началото се правят на голямото добрутро и те гледат отвисоко. Обаче в един момент и на тях им се налага да газят същата кал и се примиряват.*” (М.П.) Общите условия на инфраструктурата спомагат за създаване на социални разлики и неравенства, но и по някакъв начин ги притъпяват.

И така, надявам се, показах как инфраструктурата засилва съществуващите социални неравенства. Следващият въпрос е как ще се структурират тези неравенства, върви ли се към хомогенизация на социалното пространство и ако да – към каква?

5. Новата феодализация?

Вероятно и тук ще се върви към социална хомогенизация, към превръщане на Драгалевци в богато градско предградие.

Видимо този процесът вече е започнал. Социнтелигенцията и старите вилджии са поредните, които ще продадат местата и къщите си и ще си отидат – в града или в отвъдното. Новите бизнесмени си създават симулакрумен свят в малките кварталчета в рамките на квартала. Той е от затворен тип и същевременно видимо демонстрира дистинктивни белези на заможност (райграс, а не троскот, малки кипарисчета, а не овошки, басейн, а не селска мивка и т.н.). Тези от местните, които са и ще стават богати рентиери започват да се държат като новите богаташи. По-бедните стари селяни, които нямат земи, или са ги „втечнили” (така драгалевчани наричат изпиването на парите от продадените земи) и техните потомци постепенно започват да работят при новите богати – стават кучкари, прислужници, чистачки, гувернантки, строители, градинари, но не и охранители. Така се възстановява реторически една едновременна фигура – тази на чорбаджията. Литературният български канон е заклеил образа на чорбаджията като душманин и изедник. Дали ще се появи отново такова преживяване на неравенствата е трудно да се каже. „Новите слуги” печелят може би повече от доста от работещите в София, обитават красиви места, ореолът на стопанина им носи символен капитал. След един разговор в една от кръчмите един местен, за да се изяви пред нас, „чужденците” ме попита „Искаш ли да ти покажа къщата на Пашата?” Когато

обаче аз рязко отговорих „Добре, хайде”, той се стъписа. Испита Страх. Страх от мен, непознатия, страх от познатия нрав на Пашата. Осъзнаване, че не можеш да водиш никого в къщата на Пашата, защото тя не е твоята къща. Осъзнаване, че ти си само кучкарят на Пашата и че кучето му е по-важно за него от тебе. Че символично си при стопанина си чорбаджия, но реално не си при него, че си чужд. Така и сега се оформят сигналите за един, по същество живот на хора, които живеят феодално и в частично феодална инфраструктура. Но това важи и за имотните обитатели. Защото покрай огромните палати и тук, както в Средновековието текат фекалните води и никой тук не може да разчита на модерната държава, а единствено на преданите обслужващи съселани. Това е взаимно закрепостяване на неравностойни групи, което не може да не се преживее травматично. В този смисъл е прав Бурдийо, казвайки: „Нищо не е по-непоносимо от преживяната като промискуитет физическа близост на отдалечени като социални позиции личности.”

Възможен е обаче и друг вариант – при липса на цялостни държавни политики за създаване на нормална инфраструктурна среда, сегментираното присвояване на елементи от инфраструктурата, частичните подобрения, които са в състояние да направят новите заселници не биха могли да компенсират неудобствата на живота тук

Към това вероятно ще се прибави и елиминирането на един от основните притегателни за преселването тук аргумент – чистата природа, видимата планина, зелените площи. Екологичната среда изчезва успоредно с грандоманското (неизбежно за такова престижно място) застрояване. Този екологичен проблем, често неподвижан днес е макропроблем – едновременно засяга и богати, и бедни. В този смисъл бъдещото му разрастване може да доведе допълнително към един вид оттегляне на победителите – новите богати в други инфраструктурно по-подредени и екологично чисти места. Това на свой ред (при споменатата неангажираност на държавата) ще обезсмисли въобще новия огромен квартал.

Но засега, докато се структурират твърдо и неизбежно новите неравенства, в междинните пространства, нерегулирани от общината и държавата и незакупени от новите богати, ще се скитат и гонят бедни и щастливи ромчета.

ЛИТЕРАТУРА

- Бономи, А.** 2005. Размито пространство. В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.
- Бурдийо, П.** 1997. *Практическият разум*. С. ИК „Критика и хуманизъм”.
- Бъргър, П.** 1999. *Покана за социология*, С.
- Ганс, Х.** 2002. Урбанизмът и субурбанизмът като начини на живот. В: *Градът: социална реалност и представа. Антология*. (съст. Грекова, М.) 2002. С., Изток/Запад.
- Деянов, Д.** 1997. Предговор към „Практическият разум” на П. Бурдийо. С., ИК „Критика и хуманизъм”.
- Кабакчиева, П.** 2001. *Гражданското общество срещу държавата: българската ситуация*. С., ЛИК.
- Маринова, Св.** 2007. *Лекции*.
- Мирчев, П.** 1978. *София – тъжна и весела*. С., Отечество.
- Михайлеску, В.** 2005. Хибридность – пряхор на постиндустриалната парадигма? В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.
- Паунова, С.** 2005. Социално конструиране на градската инфраструктура. В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.

- Сандерс**, Ъ. 2006. *Село на Балканите*, С., Южен Кръст.
- Станоева**, Е. 2005. Софийският трамвай (1901-1934). Дискурс върху градската модернизация. В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.
- Уърт**, Л. 2002. Урбанизмът като начин на живот. В: *Градът: социална реалност и представа. Антология.*(съст. Грекова М.) 2002. Со., Изток/Запад.
- Хабермас**, Ю.1995. *Структурни изменения на публичността*. С., УИ „Св.Кл.Охридски”.
- Чалъков**, И. 2003 Социализмът като общество на мрежите и икономическото развитие. В: *Социологически проблеми*, бр.1/2.
- Чалъков**, И. и др. 2008. *Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.* С., Изток/Запад.
- Bourdieu**, P. 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH.
- Callon**, M. 1986. The Sociology of an Actor-Network: The Case of the Electric Vehicle. In: *Mapping the Dynamics of Science and Technology* (ed. By M. Callon, J. Law and A. Rip).
- Kaufmann**, J.-C. 1999. “*Das verstehende Interview*”. Konstanz1, UVK Verlag.
- Latour**, B., J. **Johnson**.1988. Making Humans and Non-Humans Together: The Sociology of a Door Closer. In: *Social Problems*, Vol. 35, No 3, p. 298 -310.
- Robert**, J. 2004. G ESTERN - HEUTE - MORGEN: Der A utomobilverkehr R öntgenaufnahme d er industriellen Kontraproduktivität. In: *Archipel [Monatsblatt]*, Nr. 113 (2004-02-17).
- Winner**, 1980. Do artifacts have politics? In *Daedalus* p. 109, 121 -136.

Закон за устройството на територията

Уеб сайтове:

- www.raionvitosha.com , последно посетен на 15.01.2009 г.
- <http://bg.wikipedia.org/> , последно посетен на 17.01.2009 г.
- www.mirela.bg , последно посетен на 17.01.2009 г.

Снимка 1

Снимка 2

Снимка 3

Снимка 4

Снимка 5

Снимка 6

Снимка 9

Снимка 10

Снимка 11

Снимка 12

Снимка 13

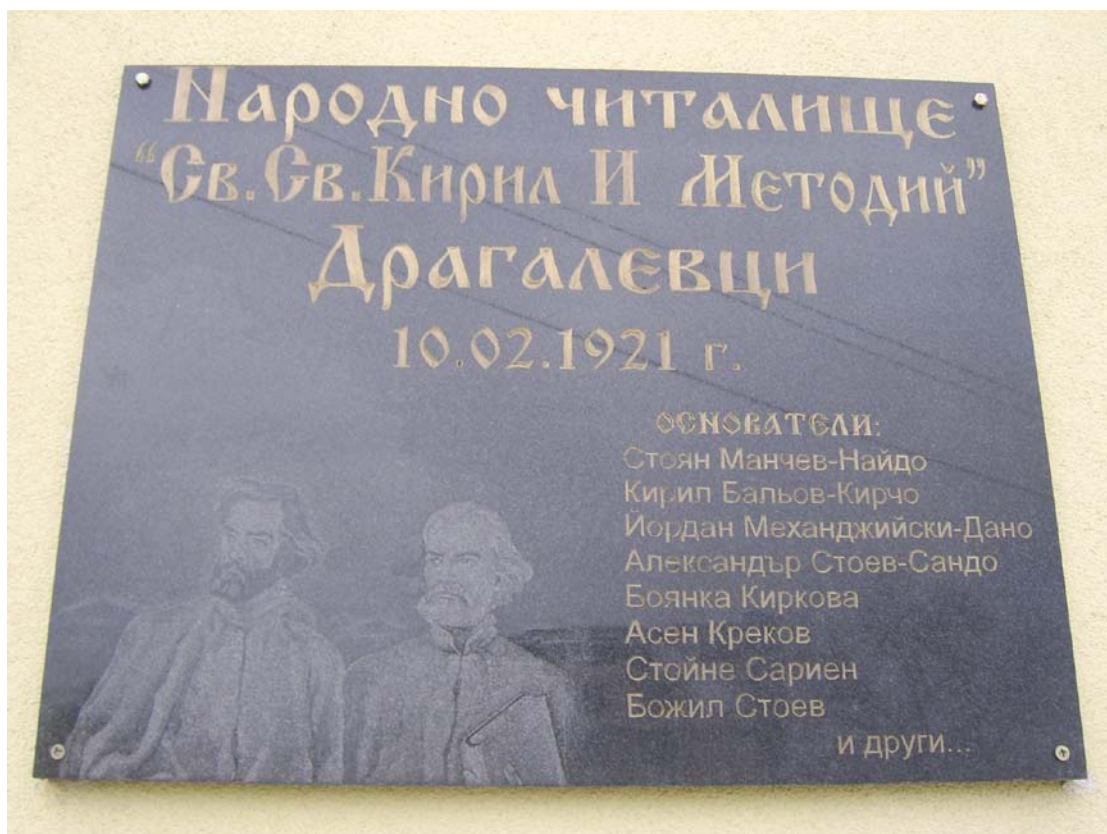
Снимка 14

Снимка 15

Снимка 16

Снимка 17

Снимка 18

Снимка 19

Снимка 20

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Социология
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Sociologie
Tome 102

НОВИТЕ ИМЕНА НА УНИВЕРСИТЕТСКОТО ЗНАНИЕ - СЕКМЕНТАЦИЯТА И СЪБДВАЩИТЕ СЕ НЕРАВЕНСТВА

ЛИЛЯНА ДЕЯНОВА

Liliana Deyanova. THE NEW NAMES OF UNIVERSITY KNOWLEDGE – SEGMENTATION AND SELF-FULFILLING INEQUALITIES

The author is interested in the new segmentation of university knowledge and, more precisely, in the unequal access to knowledge of the different universities (scientific communities, networks) in the Bulgarian transition to a knowledge-based society. The goal is to understand how the new educational and scientific differentiations are taking place, how the stratification and polarization takes place of winning and losing universities, winning and losing academic paths, center and periphery.

What is analysed are only the ways in which the new positions have been interpreted by those involved in the accelerated academic reform and policies that exert enormous institutional and symbolic violence and rapidly polarizing the European Research Area. The emphasis is not so much on the objective positions of this area but on the participants' own classifications, on the logics in which they class and name them, in which they think they have the chances: on that 'almost magical power to give names and cause existing by virtue of giving names' (Bourdieu).

The article – using concepts and studies of the critical Bourdieusian paradigm – is based on several quantitative empirical studies (and, above all, an international comparative study of 2006). The collected empirical material is used to reveal seven meaning configurations, seven 'glocal' narratives'.

Тук се интересувам от една нова *сегментация* на университетското знание и по-точно от неравния достъп до знание на различните университети (научни общности, мрежи) в българския преход към т. нар. „общество на знанието”. Искам да разбера как се случват новите образователно-научни диференциации, *как се разслояват и поляризират* печелившите и губещите университети, печелившите и губещите академични пътища, центъра и периферията. Анализирам единствено начините, по които новите позиции се *тълкуват* от въвлечените в ускорените академични реформи - в европейските реформи и изследователски политики, упражняващи огромно институционално и символно насилие и ускорено поляризирани т.нар. Европейско изследователско пространство (ЕИП). Акцентът е не толкова върху обективните позиции в него, колкото върху собствените класификации на участниците, върху логиките, по които те ги *класират и именува*т, по които мислят своите шансове. Върху онази „почти магическа власт да даваш имена и да предизвикваш съществуване по силата на даването на имена” [Bourdieu, 2002:303; Бурдийо, 1997:103].

1. Изходната гледна точка

1.1. Разглеждам пространството на властта, „даването на имена, номинацията –

акт, общо взето много тайнствен, който се подчинява на логика, близка до „магията”, символното насилие, сегментацията, диференцирането на образователните и на изследователските практики (и като *обективни позиции*, и като *представи за тези позиции*) в традицията на *критическата социология на Пиер Бурдийо*. Според него „социалният ред дължи отчасти своята постоянност на факта, че налага *схеми на класиране*, които бидейки напаснати към обективните класирания произвеждат един вид признаване на този ред. Това имплицира неразпознаване на произволността, на случайността на неговите основи: съответствието между обективните деления и класификаторските схеми, между обективните структури и менталните структури е в основата на нещо като изначална плътна прилепналост, присъединеност към установения ред“ [Bourdieu, 1984:150-151]. Не само според Бурдийо, разбира се, интерпретациите на образователните разлики могат да станат „сбдващи се предсказания”, да станат реалност. Те участват в новия образователен ред, в стойностяването или обезценяването на образователно-научните „дистинкции”, йерархии и институции, в настъпването на една „сегрегативна демокрация”¹.

1.2. Започнах да се питам за този аспект на новите неравенства и на новите модалности на класическата „сегментация” [Ringer, 2003] по време на мои интервюта с магистри и докторанти от различни специалности и университети по проблематиката за качеството на „знаниевите услуги”. Биеха на очи доста парадокси. Или, както би казал Бурдийо - „*алодоксии*” в „*онтологическото съучастничество*”, разриви между техните обективни позиции и шансове и представите им за тези позиции и шансове. Странни бяха оценките им за качеството на обучението, за учебните планове, за корупцията. Напр., специалности с високо качество на преподаването се оценяваха като „некачествени” и обратно. Докторанти и магистри, които имаха най-голям образователен и културен капитал се чувстваха жертва на новите правила и не виждаха шансове за кариера. Тези, които (от социологическа гледна точка) най-много щяха да загубят от спешността на реформите искаха спешно да се решат техните проблеми и така най-много щяха да загубят. Макар и съзнаващи ниското качество на някаква програма те я предпочитаха, тъй като им осигуряваше достъп до значими професионални и други мрежи. Там те по-трудно виждаха „корупционните практики”. Не се смущаваха от качеството и формите на дистанционното обучение и от други „фабрики за дипломи”. Докторантите не виждаха проблем в това, че докторската степен става по-

¹ Така сътрудникът на Бурдийо Ст. Бео нарича обществото, в което университетите са се превърнали просто в места за предаване на занаят и в политики за търсене на работа. В настоящия текст понятията и идеите на Бурдийо и каузите на групата критични интелектуалци около него (групата „*Raisons d’agir*”) не се обсъждат специално, защото те се използват само като език на анализа и защото текстът няма за цел запознаването с понятията и идеите на школата, вече достатъчно известни. Вж. освен цитираните трудове на Бурдийо и предговорите към българските издания на „Казани неща”, „Практическият разум” и др. За символния ред и властта на номинацията вж студията „Социално пространство и генезисът на „класите” в [Bourdieu, 2002]. За критиката на символното насилие на новия език на неолибералните реформи и за битката на Бурдийо, Лоик Вакан и други автори срещу опитите да се „натурализират схемите на неолибералното мислене” [вж. Bourdieu, 1998; Wacquant, 1999; De Montlibert, 2004, както и цитираните статии на Gingras, Millot, Heilbron и др.].

зависима от логиката на пазара и от „света на професиите” (сякаш той е един!). Впрочем всички онези - както забелязват и други изследователи - които са против класическите дисциплини и настояват за мултидисциплинарност, която щяла да намали “тясната специализация”, в същото време парадоксално подкрепят “по-голямата професионализация”, която всъщност е много по-тясна форма на специализация в сравнение с класическата дисциплинарна специализация.²

Затова проблемът за събдващите се образователни и изобщо знаниеви неравенства се оказва по-значим в сегашната епоха на наднационална „оркестрация на практиките” (и на тяхната детериториализация) и формите на символно насилие (а символното насилие е налагане на значения, които легитимират и усилват структурите на неравенствата). Възникват непознати досега съотношения между различните видове “капитали” (със специфичен „обменен курс” между капиталите, с увеличаване на относителната важност на социалния капитал, т.е. достъпът до мрежи, с нови функции на символния капитал, т.е. капиталът на разпознаване и признаване на различия...)³

1.3. В този анализ разширявам смисъла на това, което в критическата историческа социология на образованието наричат **сегментация**. Разширявам го и за да се разберат поляризиациите в собствено *академичното поле*. Струва ми се, че в случая по-плодотворно е да се погледне към цялостта на университетските реформи, а не те да се анализират или само като реформи в образованието, или само като реформи в научните институции. В текста на един от признатите класици на историческата социология на образованието Фриц Рингер, публикуван в списанието на школата на Бурдийо, е дадено следното определение на понятието: “Сегментацията означава подразделянето на системите на образование на паралелни училища (учебни заведения, програми), различаващи се едновременно чрез курсовете и социалния произход на своите ученици” [Ringer, 2003:6]. Напр., съществуват образователни пътища, които отвеждат до университети и такива, които водят до професионални училища. Или пък съществуват пътища, които водят до по-престижно и по-общо образование, не задължително утилитарно, от една страна, а от друга страна –

² [ABELLAR D, 2003; De Montlibert, 2004; Millot, 2002]. А апостолите на реформите не забелязват или не искат да забележат - в устрема си да привилегират „практичното” и „частно образование” на всяка цена - факти, които сериозните изследвания у нас са установили: напр. Г. Ганев, убедително показва, че *няма връзка между пазара на труда и качеството на образованието*, защото самият пазар на труда у нас е недиференциран и излъчва противоречиви послания към студентите. Т.е. не качеството на образованието, а самото наличие на диплома увеличава шанса за намиране на работа [Ганев, 2005:128]. Така че въпросници, които питат „дали сме съгласни с мнението, че частните училища реагират по-бързо на пазара на труда” и че „в частните училища корупцията е по-малко” са сугестивни, тъй като предпоставят, че има такъв пазар и че хората добре диференцират различните законни и незаконни, легитимни и нелегитимни училища.

³ Употребяваме тези понятия все така в смисъла на Бурдийо. Той критикува схващанията за „социален капитал” (на автори като Г. Бекер), не случайно много употребявани във времената на неолибералното реформиране на света. Струва ни се важно да се припомни тезата на един сътрудник на Бурдийо, който се занимава с функцията на политологическия език в „преходите” в Източна Европа – „дискурсът за демократичния преход не е ефект на научен дискурс, а е актьор в процеса, който сам описва” [Guilhot, 1995].

водещи до по-практически специалности, приложни, тясно професионални. (Можем да добавим едно актуално подразделяне – пътища, които водят към частни учебни заведения и до професионални селекции, които налагат имиджа си като по-предпочитани. “Успехът минава през Американския университет в България”, ни напомня една актуална реклама). А тези социални позиции и „хабитуси” са безсъзнателни предразположения към социалния свят, „класирания” на света. Или, както пише Рингер „концепцията за образованието съдейства за дефинирането на социалните роли, а „социалната стратификация се легитимира чрез “смисъла”, който ѝ се придава”. В епохата на класическата, индустриалната модерност образованието носи социален престиж и поради това поддържа “статусна йерархия, която е различна от разпределението на богатството или икономическата власт”. Нещо повече, тогава “едно добро общо образование дава право на господство над онези, които са получили по-тясно образование, насочено единствено към пряка ползност” [Ringer, 2003:7]. Тази особеност на образованието се дължи на свързаността с традицията - университетите са място на предаване на традиционни културни ценности. В края на XIX и началото на XX век е било ясно, че „възпроизводството на културния и на икономическия капитал се развива по един относително независим начин” [Ringer, 2003:8].

Но дали и днес така? Днес когато, както казват реформаторите на образованието „икономическите императиви стават абсолютни” (нещо повече - „ако университетите не се подчинят, ще минем без тях”).

2. „Новата парадигма на знанието” и нейните „имена”

2.1. Тезата за императивността на императивите на пазара е на Майкъл Гибънс. В книги като *“Новото производство на знанието”* на Гибънс и колектив се обсъжда фундаменталната промяна в производството и ролята на знанието днес. Глобализацията е “двигател на промяна на университета”, която се изразява в появата на нови изследователски практики и в излизането на изследванията вън от университетските стени [Gibbons, 2003:118]. Новият начин на производство на знание се означава като “модус 2”, за разлика от структурата на стария – Хумболтов - университет, т.е. “модус 1”. “Модус 1 е дисциплинарен, модус 2 – трансдисциплинарен” [Gibbons, 2003:120]. Сега знанието се произвежда в приложен контекст, в контекста на самата употреба, а не в контекста на интересите на една затворена общност. То се характеризира с “хетерогенност на компетенциите”. Модус 1 е йерархичен, а модус 2 “предпочита по-малко отчетливи йерархии, използвайки организационни структури, които са ефемерни”. В сравнение с модус 1 “модус 2 е социално по-отговорен и по-рефлексивен”. Разлика съществува и в начина, по който се контролира неговото качество – днес се използва не само изпитът, а “една по-широка система за контрол на качеството”. В “обществото на знанието” местата, в които се произвежда знание са повече на брой. Самото то е “трансдисциплинарно, приложно и диверсифицирано”, “социално отговорно”, “рентабилно”, повтаря Гибънс и в една известна брошура, издадена от Световната банка. Именно в нея става дума за “новата парадигма на знанието”, за институционалния прагматизъм, за това че “икономическите императиви са абсолютни” (тук

Гибънс цитира Хар: “ако университетите не се адаптират ще минем без тях” [Gibbons, 1998:2]).

Проблемът за “новото производство на знанието” не се обсъжда само в работите на Гибънс, но тъй като той е един от експертите в транснационалните комисии за преосмисляне на ролята на знанието и на висшето образование, както и автор на популярни доклади и брошури, неговото име е едно от често цитираните. Приемам за правдоподобни обясненията на социолозите на науката в редица статии на цитираното вече бурдийовистко списание *Actes de la recherche en Sciences Sociales* относно “необяснимото ехо на книгата на Гибънс и сие”, като се има предвид, че тя има “скромно научно място в същинските научни среди” [Schinn, 2002:22]. В нея “няма истински въпроси, но има значително количество отговори”, твърденията на авторите не почиват на конкретни анализи и нито един от тях не е правил конкретни изследвания, има много по-интересни модели за обяснение на връзката наука-управление-технология, но не така популярни.

Накратко казано, схващането на тези критически социолози на науката е, че става дума за *перформативен дискурс* на “вярващия, убеден в нов социален и когнитивен ред”, работещ активно за неговото настъпване. Авторите на “Новото производство на знанието”, стават основата на “общност, където една от свързващите характеристики е употребата на серия от думи” [Schinn, 2002; Milot, 2003]. Те не си задават въпроси за институционалните реалности в Африка или Източна Европа и за опосредстващите и властови звена между “учените” и “обществото”, за това дали тяхната нова епистемология не отваря пътя за “една неокорпоративистка визия за света”.

Но именно подобни възгледи за обществото на знанието и за “икономиката, основана на знанието” се превръщат в основната парадигма на новите образователни политики, на публичните политики на ОСИР, Световната банка, и други институции, които се интересуват от мениджмънта на знанието, от преосмислянето и предефинирането на ролята на университетската наука и на висшето образование [Milot, 2003]. Именно те задават дефинициите на “глобалните публични блага”, стимулират „появата на световен пазар на човешки капитал от високо равнище” [Breton, 2003:55] и нормата на “добрите практики”, които менажерите на знанието трябва да имат предвид.

2.2. Това са част от новите имена (но и политики) в доминиращата днес неолиберална реторика. Измежду тях се откроява „Новият публичен мениджмънт”⁴ – НПМ. Става дума за ключов момент в серията от реформи в духа на Лисабонската стратегия (от 2000 г.), според който в последващите десет години Европа трябва да се превърне в най-конкурентно способната „икономика на знанието”. Това значи, на първо място *предефиниране на отношенията между пазара и академичния свят* (маркетингизация, рентабилизация, комерсиализация на университета, проникване на логиката на пазара в сфери, които доскоро са се смятали за публични; налагане на модели, изпитани в частните предприятия и фирмите при организацията на университетското знание; превръщането на ползвателите на публични блага в „клиенти”); налагане

⁴ Вж. критика на НПМ, на „новия мит НПМ” [Merrien, 1999; Vinokur, 2007; de Montlibert, 2004].

на критерии за оценка, които се използват за оценка на ефикасността на фирмите...).

Това означава също така и предефиниране на ролята на държавата (смяна на стратегиите за финансиране; децентрализиране с посредничество на нов тип заинтересовани лица и агенции, които влизат в „партньорски отношения с държавата“; редуциране на функциите на държавата до „задачи по избиране на доставчици на образователни услуги, предлагащи най-добро съотношение качество – цена“ [Vinoukur, 2007:13]⁵. Това значи и привилегироване на частното и охраняване на неговата „интелектуална собственост“⁶, нови представи за конфиденциалност на изследванията. Насърчава се създаването на частни академични и параакадемични звена. Развитието на *човешкия капитал* става приоритет в качеството му на първостепенен икономически ресурс (капитал, който според ултралибералната дефиниция на Гари Бекер е „частно благо, което дава приход на индивида, който го притежава“). За неговата оптимизация се институционализира мобилността. Така този „политически проект“ налага други представи за професионализацията и за ценностите на изследователя, за автономията (често бъркана със състезание), за кариерите [de Montlibert, 2004:80, 81]. „От идеологическа гледна точка моделът е съвършен – който е бенефициент трябва да плаща, а който плаща решава“ [Vinoukur, 2007]. Поляризираните възможности за изследвания растат. Расте разликата между елитарните университети, които стават или остават все така истински автономни и масовите университети, които стават все по-хетерогенни.

Споменавам тези ключови формули и думи на неолибералната реторика не защото искам да кажа нещо ново за новата парадигма, а защото искам да разгледам локалните употреби на този перформативен дискурс при спешното реформиране на институциите за производството на знание: как се адаптираме към новите макрорамки и императиви, какви са локалните отговори на глобалния натиск за институционални промени?

Напр., “Искаме или не искаме образованието все повече се превръща в бизнес и то бизнес на най-конкурентния възможен пазар – пазара на умовете” [Кокинов, 2006:147]. “В момента има натиск на Европейския съюз и при нас се прави внос на нормативна система, без да се отчита какво е взаимодействието с

⁵ Този момент се интерпретира по различни начини от експертите. Мериен смята, че държавата се „дезангажира напълно“, тя се „изпарява“ [Merrien, 1999:103]. Обратно, Кристин Мюслен, известен европейски експерт по образователни политики, съставител на специален брой на *Критик ентернационал* на тема „Висшето образование пред интернационализацията и приватизацията“ твърди, че „не е вярно, че държавата се дезангажира, но е вярно, че настъпват особени, нови отношения с държавата“ [Musselin, 2008]. Тук цитирам, освен работите на Пиер Бурдийо и Лоик Вакан много от изследванията на техни съмишленици - Кристиан дьо Монтлибер, автор на книгата *Знание за продажба. Висшето образование и изследванията в опасност* [de Montlibert, 2004], колектив, издал *Черна книга на университетските реформи* [ABELARD, 2003], Йохан Хейлброн, един от съставителите на специален брой на списанието *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, посветен на най-новите трансформации на научното изследване.

⁶ Леви мислители подчертават, че когнитивният капитализъм експлоатира не „работната сила“, а „творческата инвенция“, творещата сила. Според Тони Негри, Джудит Ревел и др. университетът е постмодерният еквивалент на това, което тъкачната фабрика и стоманолепарната са били за индустриалния капитализъм, експлоатиращ пролетариата, а не „когнитариата“.

обчайното право, със съществуващото досега право и с българската етнокултура.” [Симеонов]

Тези полярни отговори са част от материал, събиран в рамките на няколко качествени изследвания за трансформацията на социалните науки, в които съм участвала и най-вече от едно сравнително изследване от 2006 г.⁷ Този материал се използва, за да се открият седем смислови конфигурации. Те са конструирани и извлечени от мен като произтичащи от осем типа глокални наративи („глокални” в смисъла на Роланд Робертсън).

Накратко казано, настъпили са фундаментални промени в полето на знанието. И досегашното смислово съдържание на нашето знание започва да ни се изплъзва, то става „несигурно”: „...Идва момент когато цветовете се сменят: значението на неререфлектирано реализираните гледни точки става все по-несигурно, а пътят се губи в сумрак. Светлината на големите културни проблеми се е отдалечила. Тогава науката също се подготвя да смени своето местоположение и понятийния си апарат и да погледне от висините на мисълта към потока на събитията” [Вебер, 1998:84]. Знанието ни става все по-несигурно, а пътят се губи в здрача. “Ценностният мащаб” в съответствие, с който сме правили нашите “свободни от ценности” изследвания е в процес на промяна пред очите ни. Но новият пейзаж не е с достатъчно ясни контури. А и самите контури зависят от това как ще ги назовем и как ще обясним новите типове “здрач”, новите модалности на непредвидимост и несигурност. Пейзажът е все още многоцветен. Не се е превърнал в природа, или по-точно в Природата, не е станал докса (ако си спомним Бурдийовия „парадокс на доксата”). Става дума за следното: в началото на текста казах, че акцентът на анализа е върху това как самите дейци класифицират или по-точно „класират” света върху „принципа на тяхното „виждане и деление (vision et division), nom os”, който е в основата на оразличаванията, на “мистичните демаркационни линии” в социалния свят. Бурдийо деконструира (същевременно разбирайки социологическата им необходимост) мистичните демаркационни линии около мъжкото господство или „социалните разлики между мъжа и жената, представящи се за природни”. Във въведението към “Мъжкото господство” той пише: “Добре се вижда, че по тези проблеми, става дума за това да се възстанови на доксата нейния парадоксален характер, като същевременно се показват механизмите, по причина на които историята се е трансформирала в природа, културната произволност – в натюрел ... [Bourdieu, 1998a].

⁷ „The Humanities and the Social Sciences on the peripheries – sciences or technocratic instruments”, с ръководител Maja Breznik, финансирано от ACO, Vienne, 2006. [Вж. публикациите му на сайта на Mirovni institut, Ljubljana, <http://www.mirovni-institut.si/hssp/studies.html>]. Измежду тях публикации на двама от членовете на българския екип: Miroslav Hristov. *The Heteronomous Autonomy of the Social Sciences. The Scientific Policies around a Fund* и Valentin Danchev. *The Sociology facing the non-classical dilemma – between the « media activity” and the “scientific inactivity”*: Transformation of the Sociological Legitimacy. Вж. също моите текстове на същия сайт, както и в частта от изследването „От мрежи в мрежи”, проведено от Института за критически социални изследвания под рък. на Иван Чалъков, 2004 – 2005 [Чалъков, 2008]. [Деянова, 2008:375–408]; Използвам и данни от изследването ми върху езика на социалните науки в медиите, публикувано в [Медии и преход, 1999].

С една дума - нека се опитваме да забелязваме прокарващите се „мистични демаркационни линии” още преди те да са станали „природа, натюрел”. В това обръщане на погледа към някои от тях виждам, накратко казано, смисъла на моето изследване и на този текст.

3. Осем глокални наративни схеми

И така, в рамките на споменатото изследване от 2006 г. започнах да описвам⁸ как се преформатират “на периферията” новите неолиберални научни политики, реформи и „добри практики” (best practices). Как се мислят в едно „фрагментаризирано” университетско поле⁹ т.нар. “нови предизвикателства” или - казано на неидеологически език – как се мислят културните преобразувания (в смисъла на по-горе цитирания Вебер) на социалните науки? Дали новите условия се тълкуват като възможност или като пречка, като внос на чужди закони и „чужди културни логиките”? При проследяване на “граматиката” и контекста на употребата на маркерите на новия език¹⁰ се открояват няколко типа **глокални наративни схеми** (практики, дискурсивни стратегии, утопии, фантазмагории и други форми на имагинерност...).

3.1. Официалната интерпретация на Съюза на учените и на ръководствата на академичните институти. В своя меморандум от 2006 г. Съюзът на учените без резерви приема “генералната линия на Европейския съюз” за “икономиката на знанието”. Той информира “бизнеса и обществото” (!?), че тя ще ни извади от кризата, ще осигури траен растеж, “по-добра социална взаимовръзка”. Но от друга страна, учените подчертават нуждата от защита на интересите на българската държава и научен потенциал. Това предполага приоритетите да не се формулират “по подражание и неясни показатели”. Предлага се те да се формулират от наддисциплинарен, надведомствен съвет на учените (но не се споменава нищо за неправителствените организации, които също са конкуренти на пазара на проекти).

Разбира се, в подобни официални документи рядко става дума за социалните науки и за специфичната им роля. Често те са ограничени до икономиката като

⁸ На базата на интервюта, анализ на петгодишен период на четири списания и документи (стенограми на Д. Ненкова на три дебата, организирани от БСА за публичната релевантност на социологията; документи на НФНИ Съюз на учените - *Меморандум по проблемите на науката и висшето образование, свързани с европейската интеграция*, София, 2006. Списанията са *Социологически проблеми*, *Критика и хуманизъм*, *Исторически преглед*, както и *Стратегии на образователната и научната политика* – МОН, от 2004 до брой 3, 2006).

⁹ Това съм аргументирала в [Чалъков, 2008].

¹⁰ Вж. по-горе, параграф 2. Този и други текстове са повлияни на първо място от много дискутираната статия на Бурдийо и Вакан „За хитростите на империалистическия разум” [публикувана е и в Vou rdieu, 1998]. Там се изследва този език - "термини, теми и тропи, дължащи привлекателната си сила на простия факт на широко дифузиране". Също и начина, по който той започва да циркулира в езика на експертите, комисиите, "социолозите-журналисти", в политиките на фондациите, в политиките на издаване, при което изтънява разликата между академичното и комерсиалното издание. Според тях, термините и темите наистина се глобализират благодарение на съучастието - съзнателно и несъзнателно, пряко или непряко заинтересовано - на различните "проводници" (passe urs, букв.- лодкари, преносители, превозвачи) в различните държави. И протича процес на "натурализация на схемите на неолибералната мисъл и на неолибералните практики", на опасно медиатизиране на науката и пр.

тяхна “царица”. (Вероятно с тяхна помощ, според Съюза на учените, ще се пристъпи към “разработване на система от етични ценности, които да служат за база на неформални контакти и за подобряването на връзката между бизнеса и науката”)¹¹. “Меморандумът” описва обществото на знанието, ролята на науката в икономиката на знанието, изтичането на мозъци и обезкървяването на българската наука, трансмисията на знанията, сближаването на националните иновационни политики и на правната рамка за тяхния успех. (И това, как поради липса на патентно законодателство и закони за интелектуалната собственост вече 16 години в България се губят хиляди изобретения.) Критикува се нехайството към създаване на национална стратегия за наука и късното създаване на национален иновационен фонд¹². Също и факта, че Националният съвет за научни изследвания е помощен орган на изпълнителната власт. А “... България се оказва единствената страна, която в проекта си за национална стратегическа рамкова програма за използване на структурните фондове на ЕС не е предвидила средства за наука, въпреки препоръката на ЕС [Меморандум, 2006].

3.2. Друга централна наративна схема в националното научно пространство може да бъде резюмирана с думите на една от публикациите на Института за пазарна икономика, която предлага учените да участват „**на пазарен принцип в конкурсите за печелене на проекти**” и така „**по естествен начин пазарът да отсее** можещите и неможещите”. Подобна нагласа може се е утаила дори само в заглавието на един доклад на конференция за обществото на знанието, организирана от *Нов български университет: Apologia Declarationis Boloniensis contra murmurantes*, тоест “Апология на Болонската декларация срещу мърморковците”¹³.

¹¹ Един от интервюираните от нас експерти подчерта скандалния факт, че Министерството на образованието и науката не е предвидило специална сесия за социалните и хуманитарните науки в общото представяне на Седма рамкова програма.

¹² По данни на Eurostat за 2005 г. България е европейската страна, в която се инвестира най-малко в наука и иновации (0.5 % от БВП, като средното в Европа на двадесетте е 1.84 %). В образованието разходите са 3.8% от БВП. Според експерт, ние сме единствената страна, която не е формулира задача в рамките на Лисабонската стратегия. През 2 008 г. националната стратегия на МОН е все още на етапа на проект:

[http://www.minedu.government.bg/opencms/opencms/left_menu/documentsproject/2008/proekt_strategia_nauka-2008.pdf]. Бюджетът на ФНИ (действащ според закона за насърчаване на изследванията от 2005 г.) е 12 .5 милиона лева, а за 2 006 г. той е 13 .5 милиона. Според *Knowledge Assesment methodology* на Световната банка, страната е много изостанала по отношение на кооперирането с бизнеса. В България има 37 университета и повече от 100 научни центрове, от които 87 са в рамките на БАН. Съотношението между млади и старши изследователи е 1:10, интересът към докторантурите намалява. Част от проблемите на научните политики са анализирани от Момчил Христов в рамките на цитираното в бел. № 6 международно изследване.

¹³ Списание *Критика и хуманизъм*, 2006, N 1 (21). Впрочем, с право в средите около този най-авторитетен български частен университет се подчертава още един скандален факт в българските научни политики – отказване на правото на частните академични институции да бъдат финансирани от *National Science Fund of Bulgaria*. А подобен отказ да се спазва конституционно гарантираното равно право на публична субсидия е свързан с некоректно – но масово в една страна със силни държавни традиции в дългосрочен период - отъждествяване на публично и държавно. (Но в годините след изследването, което представям тук, ситуацията е драстично променена . Бележката е от 2009 г., след даването на студията за печат.)

Българските участници в международната конференция “Висше образование и научни изследвания в общества на знанието”¹⁴) въпреки множеството дисциплинарни, статусни и политически различия помежду им, се солидаризират около тезата, че има “високо ниво на експертен консенсус около състоянието на висшето образование и наука в съвременна Европа”, (т.е. неконкурентоспособност и изоставане спрямо американските университети, както и “спрямо новите сили на глобалния пазар”). Според тях, причините за това се дължат най-вече на “два типа консервативни сили, които блокират предприемаческата активност на университетите – администрацията на националната държава...и академичната олигархия, в случаите, в които университетската автономия се схваща по модела на Хумболтовата чиста наука”¹⁵. Смята се, че рисковете Болонският процес да стандартизира образованието и науката в името на пазарната конвертируемост са само “хипотетични”. Защото “Болонският процес е отворена инициатива, която не е административно принудителна, а стимулираща, даваща шанс на отделните висши училища сами да определят границите на своята Европа”. Срещу “мърморковците против Болоня” се аргументира мнението, че тази “инициатива” е особено полезна за посттоталитарните страни, доколкото им налага – но по политически път (?!) - по-голяма отвореност.

Най-радикална тук е тезата на Бойчо Кокинов¹⁶, ръководител на един от десетте български центрове за върхови постижения, носител на международната награда за хуманитарни науки “Хана Арент”, свързан по професионалната принадлежност с един от приоритетите в европейската научна политика – развитието на когнитивните науки. “Искаме или не искаме образованието все повече се превръща в бизнес и то бизнес на най-конкурентния възможен пазар – пазара на умовете”. В статията си “Ще стане ли България част от обществото на знанието?” той припомня епизода с пометените от цунами-вълната тайландски туристи, заети с дискутиране на менюто за закуска. С което казва, че “България е изправена пред надигащата се вълна-цунами на обществото на знанието и, или ще успее да се гмурне и интегрира в него, или ще бъде пометена”. В този начин на мислене за социалното знание в обществото на мрежите се повтарят известните схващания, видяни така: съвременното общество не е йерархично, а мрежово; сега “нагласата към споделяне замества нагласата към контрол”; изчезват различията между държавно и частно, между производство и услуги; организациите имат нужда от *лайф лонг лърнинг*; ценят се мобилните, лично инициативните и пр... И – забележете добре - всичко това има потребността от “*високачествени!!!* социални отношения”. Според Кокинов, научните политики трябва да дават предимство на фокусираното финансиране на малък брой университети (и “щедро финансиране на малък брой, но изтъкнати учени”), децентрализиране на системите за научни звания и опростени процедури за научна кариера, подходящите научни свързвания в мрежи, отваряне на национално затворените проекти за финансиране. (“ Докато не се въведе международна експертиза при оценката на проектите, ще останат съмненията за изграждането на кръг от овластени и ваимосвързани учени, които взаимно си

¹⁴ МОН не е приело поканата за участие в тази ключово важна конференция на НБУ от 2006 г.

¹⁵ *Критика и хуманизъм*. 2006, N 1, с. 363.

¹⁶ Пак там, цитирам с. 147 – 156.

раздават парите”; “ международните оценители ще наложат международни критерии на нашата наука”).

3.3. Дали обаче **чуждите експерти, международните оценители** могат да наложат международни критерии на нашата наука? И как се създават тези „оценъчни критерии”? Могат ли да са универсални? И нима ролята на държавата и на националната научна общност трябва да бъде единствено да посредничат между оценителите и да посрещат експертите? И още един въпрос: защо така лесно се пренасят в научното поле техниките на „бенчмаркинг”, ефикасни във фирмения мениджмънт? Може ли една научна общност да бъде организирана като европейска фирма, прилагаща стандартизируеми техники за изчисляване на печалбата си или на ръста на производителността? И ако Центърът смята, че едно интернационално оценяване по-безпристрастно и обективно може да измери научната дейност, и ако моделите от природните науки и от организацията на промишленото предприятие важат с пълна сила и за социалните науки, то за какво “европейско измерение” и „европейска добавена стойност” на социално-научните изследвания всъщност всъщност става дума? Защо все по-силно звучи призивът “от контамплативни към „колаборативни аплайд ризърч” (или ако го кажем и на друг, български език – от съзерцателни към дружни приложни изследвания)”¹⁷?

Ще илюстрирам тоналността на този тип наративна схема с една международна експертиза - International Review Panel – върху българския Фонд научни изследвания¹⁸. Става дума за много интересна топ-експертиза на базата на интервюта с български експерти, направени през една седмица от месец юли 2006 г.. Международните проверяващи констатираха, че по нашите земи няма нито аномалии, нито „добри практики” (*best practices*). В техния разказ ще отбележа главно начина, по който експертите си представят научната публичност, интернационализирането на науката и стандартизирането на индикаторите за оценка на научната дейност. Международните експерти препоръчват създаването на “центровете за екселанс”, както и това тематичните конкурси да поощряват формирането на консорциуми. Затова е добре проектите да се пишат направо на английски. Привилегирова се външното оценяване на проектите. Смята се, че едно „международното оценяване на проектите би трябвало да стане норма”. Тъй като „така нареченото вътрешно оценяване”

¹⁷ Въпросът е поставен и в изследването на Kuhn и Sven O. Rem ое от 2005 г. на базата на спечелилите проекти от рамковите (4- та и 5- та) европейски програми. Вж. глава втора, посветена на промяната на мисленето и очакванията: как концептуализацията на т. нар. европейска добавена стойност (E V P) се отнася към формулиране на програмите и как това се изразява в документите, напр. в обявите за конкурсите и техните приоритети. В книгата специално се анализира и бенчмаркирането на европейската принадлежна стойност, т. е. EAV, което има за цел да служи за сравняване на изследователските интерпретации и дейности с тези на Комисията. Защото една от важните цели е “от съзерцателни до колаборативни приложни изследвания” и различни практики на включените изследователи подриват, разяждат (e rode) раздлението между чисто и приложно изследване.

¹⁸http://www.minedu.government.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/europeintegration/info/national_science_fund_of_bulgaria.pdf

много често се опитва да избегне мъчителните следствия като закриването на една институция”¹⁹.

В тази експертиза също не се прави разлика между социални и природни науки. (В някои документи на високопоставени европейски фондации дори се казва, че трябва “да се трансцендира разликата между естествени и хуманитарни науки”. “Да се върви към стандартизация”!?) По въпроса за „влиятелното на науката върху обществото и икономиката” международният екип твърди: “Впечатлението ни е, че общото значение на науката за развитието на българското общество, икономиката и благосъстоянието е недостатъчно ясно”. Затова препоръчва, с цел предизвикване на публичния интерес „рекламни кампании” (“publicity campaigns”) и убедителни стратегии за разпространение на научните резултати.

3.4. Всъщност от такава представа за научната дейност и публичността, от стратегиите и лозунгите за “деинституционализация” на науката се възползват успешно – и може би главно – някои **частни посреднически институти, неправителствени организации, фондации и пр.**, които най-добре са овладели новия клиширан език. В техните “publicity campaigns” всичко е според европейските мерки и предписания. Това са напр. фондации за регионални иновационни стратегии, за приложни изследвания, имат си и свои комисии за социална кохезия, както и за етични кодекси. Често тези посредници са части от големи международни консорциуми. (Някои леви мислители ги определят като еквивалент на мултинационалите.) Правят с лекота програми за определяне на научните приоритети, за проучване на “бъдещото развитие на науките и технологиите, икономиката и обществото” – с “цел да определят онези области, които ще допринесат за качеството на живота”. На един “първи етап” подобна фондация у нас се занимава с агро и медицински изследвания, но на втория етап си поставя задачата²⁰ “да се определят научните приоритети в другите две тематично области – „националната идентичност и културното наследство” и “информационните технологии”...²¹

Както се казва, всяка прилика с тукашни лица и събития е случайна. Защото не тази прилика е важна при описание на тази и другите типове “наративни

¹⁹ [Вж. Маја Брежник, 2006]. Според Монтлибер [de Montlibert, 2004], оценяването не може да става от инстанции, които са външни на научното поле. Според него при партньорските проверки не най-добрите учени знаят как да се “продадат”. Тук само споменавам проблема, без да го обсъждам. Свързвам го и с процеса, който след Бурдийо описвам като “деконтекстуализация” на науката. С това не искам да кажа, че не трябва да се правят опити за оценяване на качеството на научната дейност. Даже и някои привърженици на бенчмаркинга, който в “икономиката на знанието придобива нови измерения, защото интелектуалният капитал е в основата на съвремените иновационни процеси”, поставят въпроса за границите на този метод. Трябва да се вземе предвид - казват те - “за каква политика той е презназначен, кои са потребителите на резултатите и какви са техните прерогативи за използване и управление на интелектуалния капитал” [Симеонова/Ангелов, 2006:113].

²⁰ Какъв размах! Обаче странно защо европейските партньори не питат в този случай (както изискват от Националния фонд към Министерството на образованието и науката) дали всъщност е налице административен и научен капацитет? И дали тази неправителствена фондация (някои от тях в симбиоза с държавата) ще издържи едно външно оценяване?

²¹ Цитатите са от една такава организация, която се самонарича в своите “publicity campaigns” “one of leading NGO” for “development of a modern knowledge based society”.

схеми”. По-важна е самата имплицитна представа за научна публичност. Смушаващо в последния тип наративна схема, казано накратко и поради това огрубено, е следното: Много подобни консорциуми имат претенциите да задават нормите за наука, да йерархизират изследователските приоритети, да оценяват проекти, вкл. в областта на социалните науки. Но същевременно нерядко те се ръководят от лица, които заявяват, че дейността им не е наука, а бизнес. От друга страна обаче същите лица печелят научни проекти от публичните фондове, финансиращи собствено научна дейност (и в същото време твърдят публично, че не трябва да се смесва правенето на “наука” с правенето на бизнес, с правенето на това, което “по света” се наричало изследователски бизнес...) ²².

3.5. Озадачен от подобни множествени противоречия в представите за добрите научни политики един от интервюираните анализира **“скандалния случай” в съседска балканска страна.** (Вероятно този тип разказ показва известно нездраво **предразположение към конспиративните теории, но е доста характерен** за времето на “прехода”, което описваме.) В неговата интерпретация на местните условия става дума за начина, по който подобни международни консорциуми печелят огромната част от програмното финансиране за научни проекти от национални академични фондации. Независимите учени, потенциални интернационални оценители (на чиято обективност, както казваха по-горе, се разчитало най-после „да наложи международни критерии на нашата наука”) оказват силен символен натиск върху националните рецензенти. А и тези рецензенти контролирали фондации, които контролирали на свой ред влиятелни европейски институции, които пък отпускат парите на местната академична фондация, на която преди това са правили партньорска проверка или друга научна “услуга”....) Накратко, според този разказ символното насилие (оставяме в скоби прякото лобиране) се упражнява посредством дългите препоръчителни писма (които никой от местните научни оценители на проектите не е поискал); посредством дългите титли (от рода на “член на клуба на ...”, „носител на ордена на...”, „препоръчан лично от (напр. Солана); посредством предварително определените приоритети и предварително формулираните изисквания за наличие на “консорциум” (или на договор за партньорство с едни или други европейски държави), посредством простия факт на притежанието на нужния софтуер за попълване на изискуемите формуляри и знаенето на английски. И т.н. Според този колега маската на формално-рационални критерии за оценка често прикрива – не винаги, разбира се - “клиентелистки, патриархални, неформални и други отношения” или просто “бизнес интереси”. А на международните пазари на научни изследвания започват да играят все по-малко “играчи”, макар и контролиращи все повече региони.

²² Цитатът е по текста на Валентин Данчев в международното изследване, вж бел. № 6. Впрочем не всички участници в изследването споделят моя прочит на събрания материал, тръгващ от Бурдийовото „науката е в опасност и тя става опасна”. В. Данчев е предпочел да сложи друго мото на своя текст, от песен на R.E.M – „It’s the End of the World as We Know It... and I Feel Fine”.

С една дума - все по-малко на брой, но все по-големи научни холдинги раздават инвестиции на динамични, “флексибилни” МСнП (“малки и средни (научни) предприятия”) и стимулират индивидуалната мобилност на различни изследователи. Тези “консорциуми” разполагат и с картографираня²³ на изследователските центрове и човешкия капитал в съответния регион. За тях отказът от количественото измерване на научния потенциал и неговите компетенции е отказ от мобилност. Той е невъзможен.

3.6. По друг начин интерпретират количественото измерване на научния потенциал и изобщо „новите предизвикателства” самите социални учени от държавно финансираните академични институти. Ще цитирам статия за един от документите на научните политики – правилата за атестацията на научния персонал. Атестацията се разглежда като “основен инструмент за научна политика и стратегия”. (Тя моделира желания профил на учения, като санкционира положителното и отрицателното, като отразява институционалната идентичност и адаптацията към “натиска на времето”²⁴.) Авторът на статията поставя въпроса “не предполагат ли стремително променящите се в наше време глобални и национални реалности съответните корекции в конструкциите на институционалните идентичности, а заедно с тях и нови системи на научни приоритети, както и нов подход към организацията на науката?”. Той констатира промени („напрежения в дисциплинарната структура на науката”, натиск за отказ от идеята за “чистата” научно-изследователска академична институция), но защитава тезата, че академичната наука от този тип няма да се маргинализира, а напротив. Авторът се позовава на “световните тенденции”. Според него това не значи обаче, “че тези институти не се нуждаят от добре отмерена организационна реформа”. По въпроса за типа експертизи, които учените от академичните институти произвеждат и въпроса за конкуренцията с приложните изследователи от „агенциите”, авторът смята, че става дума за два принципно различни типа експертна територия и времеви режим – *експертизите на агенциите са експресни, не познаващи широки научни стандарти*. Освен това адресатите на тези експертизи са различни – агенциите са насочени към националните политически и бизнес елити, докато адресат на

²³ Напр., *The Human Capital Committee* на SSRC прави изследване за идентифициране на този „нов вид професионалисти, от които има глобална потребност”²³ В него има част и за България. Анализът на подобни „карти” е интересна тема. За нас тук е важно това, че идентифицирането на места и имена, изключването на някои „места” и т.н. е част от онзи процес на прокарване на „мистични демаркационни линии”, които стават природа, стават Картата на българския „нов научен потенциал”. В опита да разбере какво и къде са т. нар. *think tanks* в България цитирам и други такива „карти” (напр. финансираната от международни фондации и осъществена през 1999 г. от Economic Policy Institut, с автор Л. Сирков). Може би защото е публикувана с подкрепа на програма PHARE и Фондация за развитие на гражданското общество, за такива са обявени 50 неправителствени организации, някои от които наистина са „тинк – танкове”, но други са само политически движения, като Екогласност или обикновени дружества за защита на правата. Едва ли може да бъде наречен тинк-танков институт фондация, която е заявила поле на дейност “консултации, иновации, международно сътрудничество” (фондация “Еврика”); или клубът МЕНСА, чийто “главен” (!) приоритет се оказва да бъде “партньор на Българско радио и Българска телевизия”, да “имплементира идеите на Едуард де Боно за латералното мислене” и пр. [Деянова, 2008].

²⁴ [Горнев, 2006: 279 – 289].

академичните експертизи е интернационалният и националният научен елит (плюс интересуващата се от социална наука публика). Агенциите, според това много широко разпространено мнение са свързани с извивките на ежедневието и гребена на медийната вълна (“ платени и обичани от медиите”), докато социалните учени от БАН имат акумулиран престиж в интернационалната общност²⁵. Затова в “новите условия това е най-благоприятната дейностна ниша за оптимална адаптация на академичния тип социален учен към променящата се среда”.

3.7. Някои от младите изследователи коментират обществото на институционализираната мобилност, на институционализирането на индивидуализацията (казано по Улрих Бек) или на „индивидуалния човешки капитал” („появата на световен пазар на човешки капитал от високо равнище”, за което вече стана дума във втората част) и шансовете за мобилност и “поливалентност” така: “Важното е да не избереш да работиш с лузъри... зависи от мрежата, в която си се формирал като теренист... Тогава е супер. Днес си в Лиеж и помагаш за правенето на един музей в бивша фабрика, утре – питаш за търговията с органи в Бенин”. (Примерът е от разговора ми с френски постдокторанти, но може да се намерят еквивалентни: “Мога да ти продавам прах за пране, мога да ти направя и “стратегия за национална идентичност”. Или “Наука? Много извинявай, но каква наука искаш? Клиентът се интересува от качеството на моркова и от неговата цена, а не какъв метод за развъждане на моркови си употребил.”²⁶ “Какво изследваш - дали хората харесват Кока-кола или (президентът – б.м.) Жельо Желев методически няма кой знае каква грамаданска разлика”.

В компетентен коментар на “Докторантските програми за бъдеща Европа, основана на знание”, на “идеологията” за мобилността и generic skills, широкоприложимите, общоприложимите умения (“ именно тези умения имат най-силно отношение към развитието на силна икономика на знанието”!), се цитира следната представа за стремежите на учения: “За да е щастлив човекът на науката, той трябва да разполага с поне две от четирите “п” – paym ent, prestige, pleasure and political support”²⁷.

²⁵ Има много добри публикации по историческа социология на социалните науки и в частност аналитично-критични изследвания, които са изучавали импакта на европейските научни програми (и на други чужди проекти за институционални реформи) върху българската наука. Ценен е направеният от Румен Аврамов анализ на програмата PHARE ACE Co mmunity Action for Cooperation in the Field of Economics. Съществувала между 1999 г. и 2001 г., разпределила 59.5 милиона екю, с 13 12 участника, като от тях 91 9 идващи от страните на Централна и Източна Европа (българите са 133 участници). Изводите на този авторитетен български изследовател за срещата (“асиметрична”!) между западните и източните икономисти, между западното и източно икономическо знание са песимистични. Български коментар на споменатото изследване на Кун и Ремие е направила Светла Колева. В критичен дух авторката поставя въпроса за границите на политическото администриране на интернационализацията и интердисциплинаризацията (и приложността, ако добавим третото измерение на т. нар. *европейска добавена стойност!*) на науката.

²⁶ Цитирам по смисъл – следователно неточно – интервю, правено от Деян Деянов, вж. по-точно в [Деянова, 2008].

²⁷ [Критика и хуманизъм, 2006:163].

Другояче казано, става дума за ситуация, в която достъпът до социални капитали (до мрежата на печелившите²⁸ „мрежи“) става значим фактор за стратифициране. Това е много по-видимо в страни като България, където, както стана въпрос по-горе, не съществува връзка между качеството на университетската диплома и пазара на труда.

3.8. Тук не мога да не спомена дискурсивната стратегия на т.нар. think tanks, експертите от независимите институти, с много силно медийно влияние, наречени от Иван Кръстев „фабрики за аргументи“ (или още „невидимата ръка на прехода“, удържаща поетата посока на реформите). Понякога ги смятат за „нова класа“, но това определение не е съвсем уместно, защото те са доста хетерогенна и ставаща все по-хетерогенна група. (Не е странно, че някои от представителите на старата академия не разпознават тези диференциации и не ги признават.) Някои от тези независими институти никога не са произвели аргументи за публичните реформи, а са били и остават по-скоро консултационни фирми или институти за пропаганда. А други от тях са успели да осъществят висококачествени проекти, „да предефинират отредените им роли“ и, както казва Румен Аврамов, едновременно да обогатят социалните науки и да разградят модела на учения-държавен чиновник²⁹. Те имат други утопии за социалните науки на бъдещето. Една от тях Иван Кръстев описва в предговора си към сборника от текстове на сътрудници на Визеншафт колеж, Берлин *Под линия*. Той смята това издание за екзистенциален и политически манифест. Манифест на една научна „интерзона“ (самата тя дефинирана като „места, където културата се предоговаря и трансформира в местно знание в зависимост от стратегиите и интересите на локалните актьори“³⁰). Авторът се идентифицира с онези, „които спорят с истините на своите дисциплини и са готови да се изправят срещу собствените си предразсъдъци“. Той вижда проекта си като „носталгия по бъдещето“ (тъй като „самата възможност да мислим бъдещето се оказва проблематизирана в новия постутопичен свят“)³¹.

²⁸ „Загубили“ и „спечелили“ от процесите на промени след 1989 г. е основна опозиция не само в картината на света на обикновените хора, но и в много социологически изследвания. Така напр. изследването от 2002 г. „Състоянието на обществото“ на ЦЛС констатира, че в „българското общество липсва модел, език, с който да се говори за успеха, липсва социално приемливо признание за него. Ето защо дори и групи, които реално се справят добре в живота, започват да гледат на себе си през очите на губещия, а песимизмът се превръща в трайна социална нагласа.“ [Състоянието на обществото, 2002:48].

²⁹ [Аврамов, 2004: 311 – 361].

³⁰ Струва си да се обмисли и още една изключително интересна теза, свързана с горните, с която Кръстев се съгласява: не алтерглобалистките движения, а икономическата логика на глобализацията ще запази местните езици, защото транснационалните кампании няма да имат време за превода, а ще рекламират продуктите си на езика на потребителя. (По-добре е проектите да се пишат направо на английски, както констатира вече цитираната експертиза за Фонд научни изследвания в България.) Но пък, от друга страна, това ще има „цена“, защото транснационалите – или научните консорциуми, ако се върнем на интерзоната, която нас ни интересува в този текст - ще контролират езиковите стандарти; добър и симптомален е и детайлът в предговора на Кръстев - не Министерството на образованието, а спел чек-ът, инсталиран в компютъра ще решава дали република се пише с главна буква.

³¹ „Полето под линия е политическа институция, където се заселват идеи, които „не са готови да въведат в доброто общество на надлинето“.“ Именно в полето под линия те изразяват

Патосът на този тип представа за науката на “следващия век” е срещу тези, които не разбират, че “реалното знание не е възможно, ако разнообразието не е в самия процес на производството на знание”; че „не отговорите на локалните са различни, а въпросите са различни”. Но още и срещу онези, които “са превърнали завръщането в Европа в своя национална идеология”. Т.е. това е издание срещу българския “радикален провинциализъм”³².

4. Заключение

По време на една от изследваните от нас дискусии на БСА за публичната релевантност на социологията – дискусията между социолозите и политиците – се въведе темата за ролята на социолога за т. нар. “социален одит”. Защото – казваха “публичната политика се базира на аналитично отношение към света на базата на най-разумното решение”. Предложението беше “да се институционализират такива инструменти”: “мониторинг на правилни политики, добри практики, т.е. социален одит”. Доколкото “дълг на социологическата гилдия е да поддържа професионалните стандарти на хората, които правят тези социални оценки”.

Защо одит? Социален одит? Защо “бенчмаркинг на научната дейност”, “държавни НПО”, “бизнесът и обществото”, “децентрализация на науката, контролирана от МОН” “държавна де-регулация”, “централизирана диверсификация на дисциплините”, “в Лиеж и Бенин”, “поливалентни изследователи, които могат хем да промовират прах за пране, хем да направят стратегии за национална идентичност” (представяни на публиката ту като „социолог”, ту като „политолог”, „културолог”, „антрополог”...), защо мечтата за “висококачествени отношения” версус „академични динозаври” и социолози-бизнесмени... Защо тези и множество други чудати съчетания, класифицирания и имена на нещата изпъкват в горните разкази?

Опитвах се в тях да проследявам подобни привидни странности и парадокси на трансформиращото се и ускорено фрагментаризиращото се академично поле³³. Да покажа, че то на свой ред също се одитира и в него се въвеждат „best practices” – остойностява се мобилността на изследователите и техният индивидуален капитал, калкулират се човешките ресурси на поливалентните „епистемични общности”, ценят се практичните „policy продукти”, стимулират се „широкоприложимите умения” на докторантите... Опитах се да проследя различни форми на деконтекстуализацията и детериториализацията, на все по-видимото и ускорено привилегироване на пазарната рационалност и на разграждането – “наред с модела на учения-държавен чиновник” - и на други по-значими колективности (които обаче биха се оказали потенциално препятствие пред логиката на лесното приватизиране на научните институти т.е. на публични, а не индивидуални капитали).

отношението си към интелектуалната общност, в която са родени или изтезавани техните идеи.”)

³²“Радикалният провинциализъм, превърнат в национална интитуция е голямото проклетие на интелектуалния ни живот. Той се въплъщава във възторжен еклектизъм, неоспорван европоцентризъм и любов към конспиративните теории”.

³³ Тази фрагментация съм описала в *Мрежите на прехода*, най-вече с. 402 – 405.

Мисля, че не е маловажно това разчитане на подобни симптоми за “деинституционализация на науката”, съпътствана от привилегироването на нови мрежи и консорциуми, на де-дисциплинализирани и мобилни изследователи, вярващи в стандартизацията на знанието и в рационалната, одитируема, фирмена организация на научния труд. Защото ние сами, без да си даваме сметка, „прибавяме своята собствена сила към другите отношения на сила, които привилегирват спешното реагиране на пазара” [Bourdieu, 1998], на пазара на знаниевите услуги и пр.

Без съмнение **има и други тенденции в това поле, което изследваме, има и контра-симптоми.** Но това, което Бурдийо описва като „*хистерезис*”, т.е. крайна форма на алодоксия, разпадане на онтологическото съучастничество между хабитата и хабитуса на учения, на координацията между позиции и символни светове, разпадането на самите символни светове е забележимо. Затова в българските дебати фрагментаризицията, дори атомизацията и “хаосът” бият на очи. И трудно се дебатира правото на вход в научното поле, правото на разполагаемост с капитала на дисциплината като колективен капитал. В едно и също интервю се казва, че държавата се разпада, но и че доминират централизираните интервенции при организация на науката. В почти подобна ситуация се твърди - от много близки помежду си, вкл. парадигмално, колеги, че “има стандарти за добри изследвания само там, където има чуждестранни колективи или чужди изследователски поръчки, тъй като те си носят стандартите и изискванията” и че “тези чужди изследвания ни депрофесионализират и ни карат да правим халтура”. Причините за това разцентриране на погледите, за новите кентаврически съчетания и новите разчленявания и съчеленявания на научните общности, за новите привидни парадокси са друга тема (изследвана отчасти от моите колеги в съвместното изследване, както и от други колеги). Във всеки случай не твърдя, че всичко идва от наистина силният идеологически императив *Turning Science into Business* (ако използваме заглавието на едноименното издание от 2003 г. на ОСИР). Но глобалните лозунги са силни. Одитът, бенчмаркингът и прочее ранжирания на човешки и други ресурси са мощни форми, които свързват глобалното и локалното. Глобализацията е форма, форма на организация, подчертава антроположката Е. Дън, изследвала приватизацията на предприятие от голяма транснационална кампания в постсоциалистическа Полша. В своя великолепен анализ на връзката между одита и корупцията, тя обяснява защо одитът не създава хомогенност, а напротив - разлики. Той е основна форма, чрез която се случва диференциацията. Зад привидната неутралност и обективност на цифровите операции възникват нови жизнени форми, при което самите индивиди стават „одитори на самите себе си” (това ги прави годни за измервания, но и за обучение). Ала локалните работници имат различно отношение към рационалната мяра, наложена от одита и от свързаните с него факторни измервания на човешките ресурси. На “неправилно” измерените всичко това се привижда като корупция. Корупцията – казва Дън - е възплъщение на вградеността – на транзакциите, които стават в мрежи, чрез мрежи (впрочем не е случайно изискването за “неформални предимства” на съответните проекти). Полските работници не са оспорвали, разбира се, самата приватизиция, а начина, хората, чрез които е станало това.

Същата историята се повтаря и в други страни, и в други сфери. И затова си струва да търсим причините и следствията на „капитализирането на знанието” и новите „фигури на академичното безсъзнателно” и сегментации, които го съпътстват.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П. 1993. *Казани неща*. С., УИ“Св. Кл. Охридски”.
- Бурдийо**, П. 1997. *Практическият разум*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Бурдийо**, П., Л. **Вакан**. 1993. *Въведение в рефлексивната антропология*. С., ИК “Критика и хуманизъм”.
- Вебер**, М. 1998. *Смисъл и ценност*. съст. К. Коев, С., ИК „Критика и хуманизъм”.
- Ганев**, Г. 2005. „Връзката между оценката за корупционната среда във висшите училища и представата за пазара на труда”, В: Димитров, Г., П. Кабакчиева и др. *Антикорупция/антиобразование. Изследвания върху корупцията във висшето образование в България* С., ИК”Изток-Запад”, с. 125 – 132.
- Горнев**, Г. 2006. За идентичността и стратегията на Института по социология. В: *Социологически проблеми*. № 1-2, с 279 – 289.
- Деянова**, Л. 2008. „Полето на общественото мнение между „фабриките за данни” и „фабриките за аргументи”. В: *Мрежите на прехода*. С., ИК „Изток-Запад”, с. 375 – 408.
- Димитров**, Г., П. **Кабакчиева** и др. 2005. *Антикорупция/антиобразование. Изследвания върху корупцията във висшето образование в България*. С., ИК Изток-Запад.
- Колева**, С. Социология, интердисциплинарност и интернационализация на научното познание – преосмисляне на границите. В: *Социологически проблеми*, 2007, № 1-2, с. 72-85.
- Кокинов**, Б. 2006. В: Критика и хуманизъм, № 1 (21), с.147.
- Кръстев**, И. 2001. *Под линия. Социалните науки и другият век*. Център за либерални стратегии, С., Факел Експрес.
- Медии и преход**. Съст. Лозанов, Г., Л. Деянова, О. Спасов. 1999. С., Издание на Център за развитие на медиите.
- Мочник**, Р. 2006. Предаването и производството на знанието в съвременния университет. *Критика и хуманизъм*, 2006, № 1 (21), с. 169-175.
- Симеонов**, П. За публичната релевантност на социологията, дискусии на БСА, публикувани в сп. Социологически проблеми.
- Симеонова**, К., Г. **Ангелов**. 2006. В: *Стратегии...*, № 3, с.113.
- Състоянието на обществото**. 2002. Изд. на Институт Отворено общество, с. 48.
- Чалъков**, И. 2008. *Мрежите на прехода*. С., ИК „Изток-Запад”.
- ABELARD**. 2003. *Universitas calamitatum: Le livre noir des réformes universitaires*. Bellecombe-en-Bauges, Editions de Croquant.
- Avramov**, R . 2004. Notes on Economic Science in Bulgaria. In: “East” – “West” Cultural Encounters., S., Iztok Zapad ed., p. 311 – 361.
- Bourdieu**, P. 1984. *Questions de sociologie*. Paris, Minuit.
- Bourdieu**, P. 1998. *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*. Paris, LIBER - Raisons d'agir.
- Bourdieu**, P. 1998a. *La domination masculine*, Paris, Le Seuil.
- Bourdieu**, P. 2002. *Questions de sociologie*. Paris, Minuit.
- Bourdieu**, P. 2002. “Espace sociaux et genèse des ‘classes’”. In: *Language et pouvoir symbolique*. с. 293 – 323.
- Bourdieu**, P. 2002a. *Science de la science et réflexivité*. Cours du Collège de France 2000-2001. Paris, Raisons d’agir Editions.
- Bourdieu**, P., L. **Wacquant**. 1998. Sur les ruses de la raison impérialiste. In: *Actes de la recherche en sciences sociales*. N 121-122, mars.
- Breton**, G., M. **Lambert**, dir. 2003. *Globalisation et université*. UNESCO/Les Presses de l’Université Laval.
- Breznik**, M., R. **Mocnik**. 2006. Research policy in practice. In: Breznik, M. *The Humanities and the Social Sciences on the peripheries – sciences or technocratic instruments*.
- Dezalay**, Y., Br. **Garth**. 1998. Contribution à une sociologie du néolibéralisme. In : *Actes de la recherche en Science Sociales*. p. 3-21.

- Dunn**, El. 1999. Audit, Corruption, and the Problem of Personhood: Scenes from Postsocialist Poland. In: *Negotiated Universals* (Wolf Lepenies, ed.), p. 127-145.
- Duval**, J., J. **Heilbron**. 2006. *Les enjeux des transformations de la recherche* ARSS. N 164, p. 4-9.
- Garsia**, S. 2007. L'Europe du savoir contre l'Europe des Banques? La construction de l'espace européen de l'enseignement supérieur. ARSS, N 166-167, p. 80-93.
- Gibbons**, M., C. **Limoges**, H. **Nowotny**, S. **Schwartzman**, P. **Scott**, M. **Trow**. 1994. *The new production of knowledge: the dynamics of science and research in contemporary societies*. London, Sage.
- Gibbons**, M. 1998. *L'enseignement supérieure au XXI siècle*. Banque mondiale.
- Gibbons**, M. 2003. L'avenir de l'enseignement supérieur dans un monde globalisé. In: Breton, G., M. Lambert, dir. 2003. In: *Globalisation et université*. UNESCO/Les Presses de l'Université Laval.
- Gingras**, Y. 2002. Les formes spécifiques de l'internationalité du champs scientifiques. In: *Actes de la recherche en Sciences Sociales*. N 141-142, mars.
- Guilhot**, N. 1995. La science politique et la transition démocratique à l'Est. *Future antérieure*. N 1.
- Kuhn**, M., S. **Remoe**. 2005. *Building the European Research Area. Socio-Economic Research in Practice*. New York, Peter Lang Publishers.
- Merrien**, Fr.-X. 1999. La nouvelle gestion publique: un concept mythique. In: *Lien sociale et politique - RIAC*. N 41, Printemps, p. 95-103.
- Milot**, P. 2003. La reconfiguration des universités selon l'OCDE 'Economie du savoir et politique de l'innovation'. In: *Actes de la recherche en Sciences Sociales*. N 148, juin.
- Montlibert de**, Ch. 2004. *Savoir à vendre, L'enseignement supérieur et la recherche en danger*. Paris, Raisons d'Agir Editions.
- Musselin**, C h. 2008. Vers un marché international de l'enseignement supérieur? In: *Critique internationale*. N 39, p. 13-23.
- Naidoo**, R., 2004. Fields and Institutional Strategy: Bourdieu on the Relationship between Higher Education, Inequality and Society. In: *British Journal of Sociology of Education*, 25 (4), p. 457-471.
- Panayotopoulos**, N. 2005. Le champ sociologique grec et la domination symbolique internationale. In: *Regards sociologiques*. N° 12.
- Redéfinir l'enseignement tertiaire**. 1998. OECD.
- Ringer**, Fr. 2003. La ségmentation des systèmes d'enseignement. Les réformes de l'enseignement secondaire français et prussien, 1865-1920. In: *Actes de la recherche en sciences sociales*. 149, p. 6-20.
- Shinn**, T. 2002. Nouvelle production du savoir et triple hélice. In: *Actes de la recherche en Sciences Sociales*. N 141-142, mars.
- Schultheis**, Fr., M. Escoda et al, 2006. *L'inconscient académique*. Raison d'Agir.
- Wacquant**, J. 1999. *Les prisons de la misère*. Paris, Raisons d'agir Editions.
- Vinokur**, A. (ed) 2007. *Pouvoir et financement en éducation*. Paris, L' Harmattan.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST.KLIMENT OCHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ДЕЦАТА ОТ РОМСКИ ПРОИЗХОД В ЗАДЪЛЖИТЕЛНОТО СРЕДНО ОБРАЗОВАНИЕ: ИНТЕГРИРАНИ И СЕГРЕГИРАНИ УЧИЛИЩА

МАЙЯ ГРЕКОВА

Maya Grekova. CHILDREN OF ROMA ORIGIN IN MANDATORY SECONDARY EDUCATION: INTEGRATED AND SEGREGATED SCHOOLS

The need of "integration of minorities/Roma minority" stems out of the indisputable fact that Bulgarian society is disintegrated insofar as there exist individuals who are isolated due to their real or ascribed group (ethnic) identity acquired by them with the very act of birth. I consider educational integration one of the main components of the process because of the opportunities of secondary education and Bulgarian municipal schools to provide a space where it is possible to accomplish an interaction among children of diverse ethnic origins and mother tongue which creates an opportunity for overcoming negative attitudes and prejudices towards the ethnically different individual. Despite all critiques towards the documents passed by the Bulgarian government in the recent years, towards the formulations and appellations they contain, we cannot deny that there is a substantial normative base in existence that should provide a framework of the process of integration that is recognized as a necessity and, more particularly, of the process of educational integration of Roma. However, this process is still considered a private matter and not a problem of the Bulgarian society in general and for that reason the activities within the field of "integration" continue to give unsatisfactory and even counteractive results.

Очертаването на основните проблеми на децата от ромски произход в българското училище, се основава на следните ръководени от мен изследвания през последните осем години:

- „Мониторинг на процеса на образователна интеграция на деца и ученици от ромски произход (пилотен проект в Монтана и Кърджали)”, С.Е.Г.А., 2008-2009.
- „Малцинства в града. Ромите в София: от изолация към интеграция”, Катедра Социология, „Изследователски център по социални науки”, финансиран от МОН, 2007-2008.
- „Идентифициране на критичните за образователната десегрегация проблеми (проведено в три български града)”, Университетски център за интеркултурно образование с ромско гражданско участие, 2007.
- „Мониторинг на изпълнението на Национален план за действие – Десетилетие на ромското включване (проведен в шест български града)”, С.Е.Г.А., 2006-2007.
- „Социалната интеграция на младите роми” (*Dialogue Development*), 2000-2001.

1. Предпоставки

- Твърдо поддържам необходимостта от интеграция на малцинствата и в частност на ромите;
- Категорично не приемам разбирането за интеграция, при което активността и съответно отговорността за реализацията на процеса на интеграция се прехвърля на малцинствените групи, в частност на ромите, които трябва да станат като нас, за да бъдат приети в българското общество;
- Необходимостта от „интеграция на малцинствата/на ромското малцинство” произтича от безусловния за мен факт, че **българското общество е дезинтегрирано**, доколкото в него съществуват индивиди, които са изолирани заради своята реална или приписвана групова (етническа) идентичност, придобивана от тях с акта на раждане;
- Ето защо „интеграция на малцинствата/на ромското малцинство” разбирам като двустранна активност за реализация на процеса на:
 - Разчупване на доминиращия етнически определен модел на социални взаимодействия в българското общество;
 - Рушене на предразсъдъци за етнически различия, на стереотипи на отнасяне към него, на очаквания за неговите действия;
 - Преодоляване на етнически обусловено неравенство във възможностите за образование, трудова реализация, местожителство, здравеопазване, участие в местната власт.

Трябва да имаме предвид обаче, че ако последният елемент се откъсне от предходните два елемента, действията по т. нар. процес на интеграция постигат противоположен на замисъла резултат - усилват и без това силния негативизъм на българите към ромите, а в областта на образованието отключват процес на вторична сегрегация.¹

- Ако си представим, че е възможно протичането на така разбран процес на интеграция, то той би завършил, когато и доколкото етническият произход (идентичност) престане да бъде основание за групова изолация, отпадне като значимо определящ индивидуалната съдба фактор. Тогава бихме могли да твърдим, че обществото (българското общество) е интегрирано по отношение на етническото своеобразие: не защото всички сме „станали еднакви” и не защото сме „забравили етническата си специфика”, а **защото етническата специфика не предопределя взаимното ни разпознаване и взаимното ни отнасяне**;
- Разглеждам образователната интеграция като един от основните компоненти, поради възможностите на задължителното средно образование и на общинските български училища да предоставят **пространство, в което да може да се реализира взаимодействие**

¹ Като „вторична сегрегация” определям процеса на възникване на сегрегирани „ромски” училища извън ромските квартали в резултат на изтегляне на български ученици от тях, което от своя страна е предизвикано от не добре осмислена и/или не добре провеждана политика на десегрегация на ромските училища в ромските квартали. Този термин употребявам още от 2004 г. при идентифицирането на процеса по време на провеждания от мен вътрешен мониторинг на изпълнявания от КЕЪР Интернешънъл България подкомпонент по проект „Интеграция на ромското население” [ФАР ВГ0104.01].

между деца с различен етнически произход, с различен майчин език, за да е възможно да се преодоляват негативните нагласи и предразсъдъци към етнически различия;

- Поради особеностите на начините, по които влизаме в социални взаимодействия (влизайки в тях вече имаме представа за другия и очаквания за неговото поведение, а със самото това той вече не е за нас „друг“, а определен, предвидим, „познат“ индивид от определен вид), **възможностите за разчупване на културните (етническите) представи, очаквания и стереотипи са до голяма степен в образованието**. Поне в три аспекта:
 - В съдържанието на учебния материал – така че да се получи знание за различните културните традиции, за човешките различия изобщо и за тези, които съществуват в света около нас и ние безвъпросно подвеждаме под определен вид;
 - В начините на преподаване – така че да е възможно разпитване и осмисляне на човешките различия, както на „нашите“, така и на „другите“;
 - В начините на отнасяне към децата, разпознавани/идентифициращи се като принадлежащи на „друга“ етническа група от страна на учителите – така че да е възможно проблематизиране на видимата страна на етническото различие и поставяне под въпрос на предадените ни представи за другите и очаквания към тях.

Тези три аспекта е необходимо – ако съзнателно се търси възможност за разчупване на етническите (културни) представи, очаквания и стереотипи – да се реализират неотделимо един от друг така, че да създават необходимите условия за формиране едновременно и на съзнание за уникалност, и на откритост към уникалността на другия.

И като обобщение: убедена съм, че основната **възможност** за промяна в негативния образ на ромите в България и на нагласата на българите за избягване на взаимодействие с тях е **училището именно като национална образователна институция**, която по определение е достъпна за всяко дете, независимо от неговите индивидуални особености и/или групова принадлежност, а по закон трябва да обхване всички деца до 16 годишна възраст.

2. Малко фактология

На 2 април 1999 г. българското правителство приема „Рамкова програма за равнопоставена интеграция на ромите в българското общество“ и се създава Национален съвет по етническите и демографските въпроси (през 2004 г. преименуван в Национален съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси). В Управленската програма на правителството на Република България (2001 г.) „Хората са богатството на България“ има раздел „Интеграция на малцинствата“, разработва се „План за действие за изпълнение на рамковата програма за равнопоставено интегриране на ромите в българското общество за периода 2003-2004 г.“. От 1 януари 2004 г. влиза в сила Закон за защита срещу дискриминацията. На 2 февруари 2005 г. РБългария се присъединява към Десетилетието на ромското включване.

Междувременно се приемат цяла поредица от документи, насочени към „интеграция на малцинствата/на ромското население” [Вж. най-важните сред тях в Литература *Документ*]. В сферата на образованието ключовите документи са: „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства” (2004) и „Национален план за действие – по изпълнение на Стратегията за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2004/2005 – 2008/2009 учебна година)”.

В приетата през 1999 г. *Рамкова програма за равнопоставено интегриране на ромите в българското общество* основните моменти в сферата на образованието са:

- Десегрегация на ромските училища;
- Премахване на практиката нормално развити деца от ромски произход да бъдат насочвани към специални помощни училища;
- Противдействие на проявите на расизъм в класната стая; осигуряване на възможност за изучаване на ромски език в училище;
- Подготовка на кадри с висше образование;
- Програми за ограмотяване на възрастни роми.

В приетия от Министерския съвет на 6 октомври 2003 г. „План за действие за изпълнение на рамковата програма за равнопоставено интегриране на ромите в българското общество за периода 2003-2004 г.” за пръв път се появяват **„приемните” училища**. Става ясно, че **някои** училища и детски градини ще се превърнат в „приемни” (друго название на тези училища/детски градини е „интегрирани”) за ромските деца и ученици. Казва се: „*Идентифициране на приемните учебни заведения извън ромските квартали и разработване на модели за прием с въвеждане на показатели за смесване на ромските деца с другите им връстници*”. Това, което е като че ли неотменна характеристика на модерното училище - съвместно обучение на деца с различен социален произход - се превръща в характеристика на някои училища (и детски градини). В тях ще се приемат **и ромски деца**, там те ще се „смесват” с „*другите им връстници*”. Казва се още: „*Осигуряване на транспортирането на ромските деца до интегрираните училища, при необходимост*”; „*Квалификация на учителите в приемните училища за работа с ромски деца и техните родители в условията на мултиетнична среда и подготовка на помощници на учители*”; „*Подпомагане деца и ученици от социално слаби ромски семейства и подобряване на материалната база на интегрирани детски градини и училища*”; и т.н. Видно е, че в тези документи е заложена възможността за възникване на определени проблеми, които в следващите години станаха реалност: има приемни училища, но има и други – (нормални) училища; при необходимост ромските деца се „транспортират”, а българските не; и т.н. Това, което в документите се нарича приемно/интегрирано училище на всекидневен език доби наименованието **циганско училище**.

В приетата „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства” (утвърдена от министъра на образованието и науката през юни 2004 г.) вероятно поради пределно общо формулираните цели – напр. „**Стратегическа цел 1:** Гарантиране правото на равен достъп на децата и учениците от етническите малцинства. **Стратегическа цел 2:** Съхраняване и развиване на културната идентичност на децата и учениците от етническите

малцинства.” и т.н., приемните училища се появяват само при изброяването на „специфични стратегически цели – 1. За децата и учениците от ромското малцинство”. Казва се: „1.1. Пълноценна интеграция на ромските деца в етнически смесени групи в детски градини и на учениците от ромски произход в класове със смесен етнически състав в училища (приемни) извън ромските квартали. 1.2. Подобряване на материално-техническата база на интегриращите (приемните) детски градини и училища и подобряване качеството на обучение в тях” и т.н.

Тук не е необходимо да оглеждам внимателно всички документи. Независимо от всички критики към присъстващи в тях формулировки и наименования, няма как да не признаем, че през последните години е създадена значителна нормативна база, която би трябвало да осигурява рамката на заявявания като необходим процес на „интеграция на малцинствата” и в частност – на образователна интеграция на ромите. Но този процес продължава да се мисли като частен проблем, а не като проблем на българското общество, поради което действията в полето на „интеграцията” продължават да пораждават незадоволителен и дори противоположен на търсения резултат.

3. Какво се случва в българското училище?²

Не подлежи на съмнение, че до скоро (средата на 90-те години на ХХ век) не се забелязваше съществуването на „цигански” училища в България. Не че ги нямаше, но тяхното съществуване се свързваше с наличието на обособени ромски квартали/махали в почти всички големи български градове и доколкото записването на децата в начално/основно училище се обвързваше с местоживеенето им (нормативно санкционирано или прагматично), нямаше никакъв особен проблем да се твърди: да, има училища, в които преобладават децата от ромски произход, но това е така, защото те се намират в кварталите, където живеят роми; има такива квартали, защото ромите предпочитат да живеят сред себеподобни – за тях роднинската връзка е много силна. Негласно се признаваше, че по правило в тези училища образователният процес е на по-ниско равнище защото там отиват учители, които другаде не си намират работа (в някои периоди – по разпределение); защото ромите не ценят образованието и съответно – децата-роми не ги влече ученето.

Няма да се впускам в подробности около това как точно съществуването на „цигански” училища се превърна в проблем, но трябва да подчертая, че той все още **не се мисли като проблем на българското общество** и на образователната институция като такава. Много по-лесно е той да се „локализира” в спецификата на ромската „култура”. Още повече, че покрай проблематизирането на съществуването на „цигански” училища „забелязахме” и съществуването на „смесени” училища. Следователно, винаги е имало училища/класове, в които учат по едно-две ромски деца – това са „децата на

² Съдържателно близки до следващото по-нататък изложение са лекцията ми „The ‘Educational Integration’ of Roma Students” (в рамките на организираната от Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски” през юни 2006 г. международна лятна школа „European Integration and Public Politics”) и статията ми „L’intégration éducative des jeunes Tsiganes en Bulgarie” [*La nouvelle Alternative*, 2006, Vol. 21, No 71, décembre]. През тези две години нищо съществено не се е променило, освен че очертаните през 2006 г. проблеми са се задълбочили.

цивилизованите/интегрираните роми”, децата на онези, които ценят образованието, които искат „децата им да не се отличават от българчетата”. Тогава е много лесно да се появи и следващото „разрешаващо” проблема твърдение: няма пречки децата с ромски произход да учат в български училища. Ако те продължават да учат в училищата в ромските квартали, това е, защото техните родители са решили така. А техните родители продължават да предпочитат тези училища, защото им е по-близо, по-удобно, свикнали са и т.н. до традиционното „за тях образованието не е ценност”.

- **Десегрегационни проекти**

От 2000 г. в шест български града – Видин, Плевен, Монтана, Сливен, Хасково и Стара Загора – от 2003 и в София, а от 2005 и в Пловдив, различни (ромски) НПО започват работа по т.нар. десегрегационни проекти, финансирани от Отворено общество-Будапеща.

Същността на проектите е, след договаряне между неправителствена организация и директори на училища с посредничеството на дирекция „Образование” на съответната община, да се „извеждат” определен брой деца от сегрегирани ромски училища така, че в съответните паралелки на училищата да се оказват по 2-3 ученика от ромски произход. Това извеждане на учениците-роми става с автобус, който ги взема от ромската махала, извозва ги до съответните училища и ги връща след учебните занятия. Във всяко училище остава по един медиатор/наставник от ромски произход, който е на разположение на всички учители, в чиито класове се обучават ученици-роми. Той/тя има задължението да осигурява посещението на учебните занятия от учениците, да подпомага връзката между учителите и родителите-роми и да съдейства за разрешаването на всякакви ситуации – по искане на учителя.

Като цяло работата по тези десегрегационни проекти се оценява като успешна. В училищата и детските градини (в някои градове след първите години проектите се реализират и в детски градини) и учителите, и директорите, и родителите (български и ромски) са доволни от тази форма на десегрегация:

- Директорите записват определен, не голям брой ромски деца и така участват в процеса на десегрегация/интеграция;
- Учителите получават определен брой ромски деца - до четири в клас, по правило 1-2 - и помощ точно там и само там, където смятат, че им е нужна: за осигуряване на редовното присъствие в клас на учениците от ромски произход (което се посочва като един от основните проблеми от учителите); при връзката с родителите;
- Българските родители са доволни, защото в класовете, където учат техните деца, има по 1-2-3 ромски деца, а това не е проблем от тях;
- Ромските родители са освободени от грижата за редовното посещение на детето им и от притесненията какво се случва с него в „българското” училище;
- Ромските неправителствени организации са доволни, защото извършват реални и успешни действия по десегрегация на ромските училища.

Ето какво споделя експерт в общински отдел по образование: „*Децата намаляват и затова с директорите на училища, на детски градини няма проблем за десегрегиранието*”. Какво ще се случи, ако се закрие сегрегиранието училище? „*Някъде 7-8 ще бъдат в паралелка, ако останат само в тези 4*

училища. Ние имаме и други училища в града, в които явно трябва да поработим с родителите, за да ги пръснем възможно в повече училища”.

Какво се случва с „пренасяните” в пространството деца от ромски произход, как те преживяват своята „интеграция” в приемните училища и доколко в тях протича нещо като процес на интеграция не е предмет на специален интерес от осъществяващите проекта лица. Сякаш се предполага, че десегрегацията няма как да не е и интеграция или поне няма как да не премине по естествен начин в интеграция – а това просто не се случва.

- **„Помощник на учителя”**

Въвеждането на позицията „помощник на учителя” присъства като намерение още в „Рамкова програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество”: „*Въвеждане и осигуряване квалификацията в системата на образованието на т.нар. „помощник-учители” от ромската общност, които спомагат за провеждането на учебния процес сред деца от ромски произход*”. Присъства и в „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства” като една от „*специфичните стратегически цели за децата и учениците от ромското малцинство*”: „*Въвеждане на длъжността „помощник на учителя” в подготвителна група, подготвителен клас и първи клас*”. Длъжностната характеристика на помощника на учителя е достатъчно общо формулирана и дава възможност всеки учител и помощник на учителя във всяко конкретно училище да изработят свой модел на сътрудничество. **Помощникът на учителя обаче не е наставникът/медиаторът от десегрегационните проекти.** Той работи пряко с един учител в една паралелка; подпомага ромските деца, когато имат нужда, **но** и изобщо взаимодействията на децата в клас и в извънкласните дейности; той е от ромски произход, но неговата дейност не е ограничена до занимания с ромските деца/ученици.

През 2004 г. участвах в проект³, един от компонентите на който беше насочен към подготовка на помощници на учителя и въвеждането им в клас. Оказа се, че едва ли не всички страни са по-скоро неприемащи въвеждането на тази позиция в училище:

- Директорите, защото трябва да вместят новата позиция в щата на училището, което от тяхна гледна точка означава да се лишат от съществуваща позиция и съответно от човека, който я заема;
- Учителите, защото приемат присъствието на помощника на учителя в клас като контрол върху техните действия, а и защото те знаят и могат да работят с децата, независимо от какъв произход са;
- Родителите от български произход, защото освен че в класа има „циганчета” сега и „циганин ще учи техните деца”;
- Единствено родителите от ромски произход се чувстват по-спокойни, защото „един от нашите” ще се грижи за децата им, но в същото време се страхуват, че присъствието на помощник на учителя от ромски произход в клас ще породи напрежение сред българските родители.

В резултат на тези и други съображения „против”, работещите помощници на учителя са незначителен брой. В същото време е добре известно, че са твърде

³ „Интеграция на ромското население” [ФАР В G0104.01] – компонентът, изпълняван от Къер Интернешънъл-България.

много случаите, когато по един или друг начин деца-роми се оказват изолирани, фактически изключени от образователния процес, независимо от физическото си присъствие в клас. В такава ситуация, понасяйки подобно отношение към себе си, е напълно нормално те да изостават, да повтарят класа, да отпаднат от образователната система. Това обаче се оказва „аргумент“ в полза на едва ли не вродената им или поне възпроизвеждащата се в ромската общност липса на нагласа/неспособност за образование. А тъкмо в такива ситуации помощникът на учителя би могъл да е в помощ както на ромските деца, така и на учителя за преодоляване на изолираността на децата-роми. Но само ако интеграцията се мисли като проблем на българското общество и ако десегрегацията не се ограничава до чисто пространственото смесване на учениците.

- **Нарастване на броя на учениците-роми и вторична сегрегация**

Нарастването на броя на учениците-роми в „смесените“ училища понякога води до обособяване на „ромска“ паралелка – практика, която се „аргументира“ със специфичната култура на децата-роми, неподготвеността им за училищната институция, специфичните им образователни потребности. Тази практика, от една страна, трудно се защитава, поради **видимостта на изолирането на деца-роми вътре в** пространството на образователната институция. От друга страна обаче, периодично се възпроизвежда – когато по различни причини учениците от ромски произход се оказва, че биха били повече от 5-6 в паралелките на съответния клас (което с голяма степен на вероятност би довело до изтегляне на ученици от български произход), поради което „по изключение“, „временно“ се формира паралелка само с ученици от ромски произход.

Ето защо ръководството на някои училища намира начини да **не приема ученици от ромски произход** – по правило учителите в тези училища подкрепят подобна практика стига да се гарантира приемът на достатъчен брой ученици от български произход, за да не се намалява броят на паралелките, при което би се наложило съкращаване на учители.

В други училища ръководството намира начини да **ограничава приема на ученици от ромски произход** до 1-2 в паралелка. Както видяхме, този подход към процеса на „образователна интеграция“ има подкрепата на практически всички действащи лица – родители (българи и роми), учители и училищни ръководства, неправителствени организации, които поемат координирането на т. нар. десегрегационен процес и организирано извеждат децата-роми от ромските квартали, разпределяйки ги по съответните училища в града. Тези училища имат и институционална санкция на своя „особен“ статут и съответно – подкрепа за своята интеграционна дейност: идентифицирани са като „интегрирани“, „приемни“.

Местната специфика и местните образователни институции подреждат тези практики по разнообразни начини, но трябва да обърнем внимание на още един фактор, който оказва влияние върху процеса на „образователна интеграция“ и който може едновременно да усилва сегрегационните нагласи по отношение на ромите и да създава илюзия за реализация на десегрегационния процес: **намаляване на абсолютния брой на децата в училищна възраст и увеличаване на относителния брой на учениците-роми.**

Ефектът от намесата на този фактор по места е, от една страна, в **отваряне на някои образователни институции към прием на деца/ученици-роми** (в

случая не се интересуваме дали по чисто прагматични или/и по съдържателни мотиви), а от друга страна – **„затваряне” на други образователни институции за прием на деца/ученици с ромски произход.** „Затварянето” се реализира по различни начини без да се афишира като такова и става възможно, доколкото **нарастването на броя на ученици от ромски произход в някои училища води до изтегляне от тях на ученици с български произход.** Ясно е, че в някои населени места в резултат от такива противоположни действия на конкретни образователни институции „възникват” училища, в които преобладават ученици с ромски произход без това да е обусловено от етническият състав на населението в съответния град; или – ако се вгледаме в същия процес в по-малки населени места, главно в села – училища, в които децата от български произход са 1-2, защото другите са изтеглени в „българските” училища на близкия град. Тъкмо този процес още от 2004 г. наричам **вторична сегрегация.** В такава ситуация обаче се включва **неоспорим аргумент: родителите-българи имат право да запишат децата си в училището, което те избераат за тях, точно толкова, колкото и родителите-роми.** И т. нар. процес на десегрегация просто получава нови „обекти”.

Тук трябва да обърнем внимание на няколко съществено различаващи се равнища на създаване на условия за разгръщане на процес на вторична сегрегация при институционално заявен и нормативно осигурен процес на „образователна интеграция”:

- Ако и доколкото практическите действия за „образователна интеграция” не са обвързани със значително по-обхватни действия за социална интеграция, независимо от добрите намерения на образователните институции, може да се създадат условия за **локално оформяне на нов цикъл на образователна сегрегация;**
- Ако и доколкото практическите действия за образователна интеграция не се провеждат от **всички образователни институции в даден град/община,** независимо от добрите намерения на някои образователни институции, може **не само да се оформи нов цикъл от образователна сегрегация, но и косвено да се усилят негативните нагласи към ромите,** защото тяхното присъствие в училища/детски градини се използва като допълнителен, **последен аргумент за привличане на „български” деца/ученици в „чистите”/„елитни” образователни институции:** *„Не давайте детето си в училището „X”, защото то е циганско! Дайте го при нас, нашето е чисто!”;*

В такава ситуация става важна **мотивацията за „отваряне”** на съответните училища/детски градини. Може да допуснем, че:

- Ако то е резултат от промислено и активно действие за социална интеграция в разбираня по-горе смисъл, по-вероятно е учителските колективи да разширят периметъра на своите пряко насочени към образователна интеграция действия, за да противодействат на некоректно действащите свои колеги от „затварящите се” училища/детски градини;
- Ако то е пряко обусловено единствено от прагматични мотиви (запазване на работни места при намаляване на абсолютния брой на учениците и увеличаване на относителния брой на учениците-роми), по-

Проблемът за изтеглянето на българските ученици от училища, в които нараства броят на учениците-роми, е изключително зависим от спецификата на населеното място по отношение на: големина и демографска структура; история на отношенията българи-роми; разположение на ромския квартал; структура на училищната мрежа и наличие на училище в ромския квартал; активност на местни НПО в дейности за десегрегация/ интеграция; съгласувани действия на местна администрация, НПО и училища/учители; и т.н. Могат да бъдат обособени няколко **типологични** случая:

- Ако има приета общинска стратегия за равномерно разпределение на учениците-роми по класове и паралелки (до 30 на сто или до 10 на сто), валидна за **всички** училища, няма как, защото няма къде, да се изтеглят учениците-българи.

Но в такава ситуация биха могли да възникнат два проблема, защото:

Реализацията на подобна стратегия е зависима от проект, по който се осигурява извозване с автобус на учениците-роми до различните училища в града – какво би станало ако/когато тази дейност или този проект като цяло приключи?

Реализацията на подобна стратегия е възможна в условията на отвън регулирано излизане на учениците-роми от квартала – какво би станало ако/когато всички ученици-роми напуснат доброволно квартала, т.е. съществуващото в него „ромско” училище и съответно изберат училища, които са в непосредствена близост до квартала или просто са по-близо от другите?

- Описаната по-горе ситуация е възможна в относително малки градове. В по-големите разпределението на ученици-роми обхваща **няколко** училища и съответно от тях е възможно изтегляне на ученици-българи. Тази възможност нараства, ако „разпределението” не е елемент от общинска стратегия, която предвижда последователни, съгласувани, съвместни с НПО действия за интеграция на населението;
- Ако няма общинска стратегия за десегрегация/интеграция, нарастването на броя на учениците-роми в традиционно посещаваните от тях училища (независимо по каква причина: близост до ромския квартал; най-рано ориентирани се към привличане на ученици-роми) води до изтегляне от тях на ученици-българи и до постепенното им превръщане в „цигански” училища (вторична сегрегация).

В случаите, когато е възможно да се реализира изтегляне на ученици-българи от училища, в които нараства броят на учениците-роми, процесът се задвижва или се ускорява от некоректните действия на учители от „българските” (или както се наричат по места – „чистите”) училища. Такова действие освен всичко друго усилва негативизма на българите към ромите, защото **учители** използват присъствието на ученици-роми в съответните училища като „последен” аргумент за привличане на ученици-българи в „своите” училища.

*

* * *

Струва ми се става ясно, че реализацията на „образователна интеграция” безусловно се нуждае от нормативна уредба на държавно равнище, но тази нормативна уредба е само необходимата рамка за изработване на **местна стратегия за постигане на „интеграция на етническите малцинства/на ромите”**, която освен всичко друго би гарантирала провеждането на „образователна интеграция”. Не става дума обаче просто за няколко страници, които носят заглавието „Стратегия за интеграция на...”, каквито вече голяма част от общините са „приели”, а за документ, разработен на основата на анализ на местната специфика; документ, не просто приет на заседание на общинския съвет, а по който е постигнато съгласие на местните институции и гражданските организации, а общинският съвет е осигурил необходимите средства за провеждане на планираните с оглед на местната специфика съгласувани и последователни действия за постигане на „интеграция на етническите малцинства”.

ЛИТЕРАТУРА

- Грекова, М.** 2008. Интеграция на ромите в българското общество: дела и документи (1999-2007). *Социологически проблеми*, Специален брой „Ромското включване: политики и научни перспективи”.
- Грекова, М., В. Димитрова, Д. Кюранов, Н. Германова, Я. Маркова.** 2008. *Ромите в София: от изолация към интеграция?* С., Изток-Запад.
- Грекова, М.** 2007. Етнически предразсъдъци и дискриминация: от сегрегация към „образователна интеграция” на деца от ромски произход в България. В: *Иновативна социология*. С., УИ „Св. Кл. Охридски”.
- Грекова, М.** 2007. Идентифициране на критичните за образователната десегрегация проблеми. *Стратегии на образователната и научната политика*, бр. 2.
- Грекова, М.** 2006. L'intégration éducative des jeunes Tsiganes en Bulgarie. *La nouvelle Alternative* (Mobilités et lien social). Vol. 21, No 71, décembre.
- Кючуков, Хр.** 2006. *Десегрегация на ромските ученици*. С., С.Е.Г.А.
- Мониторинг на изпълнението на НПД-ДРВ (в шест български града)*. 2007. С., С.Е.Г.А.
- Нунев, Й.** 2006. *Ромите и процесът на десегрегация в образованието*. С.
- Пет години по-късно: Неправителствените проекти за десегрегация на ромското образование в България*, БХК, януари 2006.
- <http://www.bghelsinki.org/index.php?module=resources&lg=bg&id=327>
- Първите стъпки: Оценка на неправителствените десегрегационни проекти в шест града в България*, БХК, декември 2002. <http://bghelsinki.org/books/book12index.htm>

ДОКУМЕНТИ

- „Здравна стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства, 2005” http://www.ncedi.government.bg/upload/docs/zdravna_strategia_prieta.htm
- „Национален план за действие – Десетилетие на ромското включване (2005-2015)” <http://www.ncedi.government.bg/DAP-BULGARIA-BG.htm>
- „Национален план за действие – по изпълнение на Стратегията за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2004/2005 – 2008/2009 учебна година)” http://www.ncedi.government.bg/1_Action%20PlanStrategyBGL.htm
- Национална програма за подобряване на жилищните условия на ромите в Република България 2005-2015 <http://ethnos.bg/index.php?TPL=2&MID=423&SID=423>
- „Национална програма за ограмотяване и квалификация на ромите” www.az.government.bg/Projects/Prog/Roma/Frame_Roma.htm

- „План за действие за изпълнение на Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество за периода 2003 - 2004 г.”
<http://ethnos.bg/index.php?TPL=2&MID=89&SID=276>
- „План за действие за изпълнение на Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество за 2006 г.”
http://www.ncedi.government.bg/plan_romi_2006.htm
- „План за действие 2006-2007 г. за изпълнение на национална програма за подобряване на жилищните условия на ромите в Република България”
<http://www.ncedi.government.bg/plan%20deystvie.htm>
- „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. Одобрена от министъра на образованието и науката на 11 юни 2004 г.”
http://www.mon.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/documents/strategies/strategy_integration.pdf
- „Таблица на плана за действие за изпълнение на Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество” <http://www.ncedi.government.bg/table-Plan.htm>
- „Управленска програма на правителството на Република България „Хората са богатството на България” – Раздел Интеграция на малцинствата (2001). www.ncedi.government.bg/2.gov-upravlenska-program1.htm
- „Урбанизация и социално развитие на райони с преобладаващо малцинствено население”
www.ethnos.bg/index.php?TPL=2&MID=331&SID=331

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L’UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

**ПРОЦЕСИ НА ЕВРОПЕИЗАЦИЯ В ПОЛИТИКАТА ЗА ХОРА С
УВРЕЖДЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ**

СВЕТЛИНА КОЕВА

Svetlina Koeva. EUROPEANISATION OF DOMESTIC DISABILITY POLICY: THE BULGARIAN CASE

The Open Method of Coordination is the main regulatory instrument in the European social policy especially in the areas of employment, social inclusion and social protection.

The aim of this article is to examine its impact upon the social inclusion process of people with disabilities in Bulgaria. From that perspective it focuses first and foremost on the legal framework of the disability policy in Bulgaria as a necessary local precondition for the functioning of the OMC.

The analysis of the OMC itself scrutinizes the outcomes of two main OMC-instruments: the Joint Inclusion Memorandum and the first National Action Plan on Social Inclusion and Social Protection (2006-2008) as well as the problems surrounding the OMC-agenda due to the Bulgarian institutional context.